

A haldokló magányosságáról korunkban¹

1

Annak, hogy szembenézzünk azzal a ténnyel, miszerint minden élet — tehát azon emberek élete is, akiket szeretünk, és saját életünk is — véges, különböző lehetőségei vannak. Az emberi élet lezárulását, amit halálnak nevezünk, mitologizálhatjuk olyképpen, hogy elképzeljük a holtak közös továbbélését a Hádészban, a Walhallában, a Pokolban vagy a Paradicsomban. Ez a legősibb és leggyakoribb formája annak az emberi törekvésnek, hogy legyőzzük az élet végességét. A halál gondolata elől megpróbálhatunk kitérni úgy, hogy a nem kívánt eseményt a lehető legtávolabbra űzzük magunktól — elfedjük avagy elfojtjuk; vagy kitérhetünk előre esetleg a saját személyes halhatatlanságunkba vetett szilárd hit révén — mondván „mások meghalnak, én azonban nem” —; napjaink fejlett társadalmában erős tendencia mutat ebbe az irányba. Végül a halált szemügyre vehetjük úgy is, mint saját egzisztenciánk adottságát, s életünket aztán — s különösképp a többi emberhez való viszonyunkat — ahhoz mérten rendezzük be, hogy időnk behatárolt, arasznyi. Az ember felfoghatja ezt feladatként is, mégpedig azért, hogy — mások esetében éppúgy, mint saját maga esetében — a többi embertől való búcsúzást, ha eljő a vég, a lehető legkönnyebbé és legmeghittebbé tegye, s felteheti a kérdést: miképpen teljesíthető ez a feladat. Jelenleg ez az egyik olyan probléma, amit a legjobb esetben is csak az orvos — és azok közül is csak

¹ Norbert Elias: Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main: 1982.

egy-kettő — tár élénk minden köntörfalazás nélkül. A szélesebb társadalomban ezt a kérdést alig tesszük fel magunknak.

Egyébként is nemcsak az élet végérvényes lezárulásáról, nemcsak a halotti anyakönyvi kivonatról és a hamvederről van szó. Az emberek jelentős része fokozatosan hal meg; kiszolgáltatottá válik, megöregszik. Kétség nem fér ahhoz, hogy az utolsó óráknak jelentősége van. Ám az emberektől való búcsúzás gyakran már jóval korábban elkezdődik. Az időseket az élőkől gyakran már a kiszolgáltatottság elkülöníti. Erőik megfogyatkozása miatt elszigetelődnek. A kapcsolatteremtés öröme alábbhagyhat, érzelmi kötődéseik meglazulhatnak, anélkül, hogy szükségletük az emberi kapcsolatokra megszűnne. Ez a legnehezebb dolog — az idősek és haldoklók hallgatólagos elkülönülése az élők közösségétől, azon emberekhez fűződő viszony fokozatos kihűlése, kikhez vonzalmuk kötötte őket, egyáltalán, a búcsú azoktól az emberektől, akik értelmet és biztonságot jelentettek számukra. Nemcsak azoknak keserves a pusztulás, kiknek fájdalmaik vannak, hanem a halálban magukra maradónak is. Az, hogy — itt most mellőzve minden különösebb célzatosságot — a haldoklók korai elhagyatottsága kiváltképp és különösen gyakran épp a fejlettebb társadalmakban fordul elő, ezen társadalmak egyik gyengeségét tükrözi. Annak tanújele, hogy az emberek egymással való azonosulása még túlságosan korlátozott.

Persze az azonosulás hatóköre manapság szélesebb, mint a korábbi időkben volt. Már nem tekintjük hétvégi szórakozásnak azt, ha szemünk láttára embereket akasztanak fel, négyelnek fel s törnek kerékbe. Ma futballmeccsetek nézünk, s nem gladiátorok harcait. Az antikvitás idejéhez képest a többi emberrel való azonosulás, a kín-szenvedésükkel és halálukkal való együtt-érzés erősebb lett. Az a látvány, hogy éhes oroszlánok és tigrisek hogyan falják fel az eleven embereket, egyik testrészüket a másik után, s hogy a gladiátorok — csellel és furfanggal — hogyan próbálják megsebesíteni és megölni egymást, ma már aligha számítana szabadidős szórakozásnak; nem valószínű, hogy éppoly örömteli várakozással néznénk elébe, mint a bíborban parádézó római szenátorok és a római nép. Úgy tűnik, hogy ezek a nézők semmiféle együvé tartozást nem éreztek a többi emberrel, akik ott lent, a véres arénában harcoltak az életükért. Köztudott, hogy a gladiátorok a bevonulás alkalmával a következő szavakkal üdvözölték a caesart: „Morituri te salutant.”² A caesarok néme-

² A halálba menők köszöntenek téged.

lyike a szó szoros értelmében elhitte, hogy ugyanúgy halhatatlan, miként az istenek. Mindenesetre helyesebb lett volna, ha a gladiátorok ezt kiáltották volna: „Morituri morituum salutant.”³ Egy olyan társadalomban azonban, melyben az ember ezt mondhatná, valószínűleg nem lennének sem gladiátorok, sem pedig caesarok. Ahhoz, hogy ezt mondhassuk az uralmon levőknek — vágyis azoknak, kiknek még ma is számtalan embertársunk élete és halála fölött van hatalma —, a halál további messzemenő demitologizálására van szükség, egy sokkal világosabb tudatra, mint amilyenre napjainkig szert tettünk, hogy belássuk azt: az emberiség halandók közössége, és az ember szorult helyzetében csak a többi embertől várhat segítséget. A halál társadalmi problémájával azért különösen nehéz megbirkózni, mert az élők nehéznek találják azt, hogy a haldoklókkal azonosuljanak.

A halál az élők számára probléma. A halott embereknek már nincsenek problémáik. E földgolyó sok-sok teremtménye között, akik halandók, egyedül az emberek azok, kiknek a meghalás problémát jelent. A születést, fiatalságot, nemi érettséget, a betegséget, az öregkort és a halált illetően az ember osztozik az állatokkal. Valamennyi élőlény közül azonban egyedül ők *tudják* csak, hogy meg fognak halni; egyedül ők képesek saját végüket előre látni, s egyedül ők vannak csak annak tudatában, hogy a halál bármikor bekövetkezhet, s — legyen szó akár az egyén, akár a csoport haláláról — egyedül ők foganatosítanak különös intézkedéseket azért, hogy a megsemmisülés veszélyétől megvédjék magukat. Évezredek óta ez képezte az emberek társadalmi együttélésének központi funkcióját, s ez megmaradt egészen napjainkig. Azonban az ember számára az egyik legnagyobb veszélyt maga az ember jelenti. A központi funkcióra hivatkozva — hogy megóvják önmagukat a megsemmisüléstől —, mindig új és újabb embercsoportok fenyegetnek más embercsoportokat. Az emberek társadalmasodásának, csoportokban való együttélésének kezdettől fogva Janus-arca volt: egyfajta megbékélés befelé, fenyegetés kifelé. A társadalmiasodásból fakadó továbbélés-érték más élőlényeknél is kialakította a csoportokat, illetve hozzájárult ahhoz, hogy az egyedek együttélésre való egybehangelődése hosszan tartó jelenséggé váljon. Ám a csoportos élet ezen egybehangelődése sehol sem gyakorolt oly mélyreható befolyást az egyed megformálódására és fejlődésére, mint az embernél. Már a pusztá hangadás is, hogy most példaként csak ezt

³ A halálba menők köszöntik a halálba menőt.

az egyet említsük, csoportspecifikusan olyannyira más és más a különböző embercsoportoknál — jóllehet biológiailag mindnyájan ugyanahhoz a fajhoz tartozunk —, hogy a különböző csoportok tagjai közötti közvetlen nyelvi kommunikáció gyakran már nem is lehetséges. Akár a többi csoportspecifikus magatartásmódot, a nyelvet is úgy kell megtanulni, mint valamely társadalom kommunikációs eszközét. De a különböző embercsoportokban különbségeket mutathat a halál élménye is. Ez ugyancsak csoportspecifikus és ennél fogva változó; másrészt bármennyire természetesnek és változatlanak tűnjék is minden egyes, meghatározott társadalomban élő ember számára, mégiscsak tanulás eredménye.

Tulajdonképpen nem is annyira a halál, mint inkább a halálról való tudás az, ami az embereknek problémát jelent. Ne hagyjuk becsapni magunkat: az elfogott légy ugyanúgy vergődik az ember ujjai között, ahogyan egy ember gyilkosa karjai között, mintha csak tudná, hogy milyen veszély fenyegeti; azonban a halálveszélyben levő légy védekező mozdulatai fajának veleszületett örökségéből adódnak. Egy apró anyamajom egy darabig még magával viheti holt kicsinyét, mígnem útközben valahol elejti, és elveszíti őt. Semmit sem tud a halálról, sem gyermeke, sem pedig saját haláláról. Az ember viszont igen, s ezért válik számára problémává a halál.

2

A kérdésre, hogy mi is a helyzet voltaképpen a halállal, a társadalmi fejlődés során más és más választ adnak. A válasz rétegspecifikus, továbbá minden egyes rétegen belül csoportspecifikus is egyúttal. A halálról alkotott elképzelések s a hozzájuk tartozó rituálék mindenkor maguk is a társadalmiasulás részeivé válnak. A hasonló elképzelések és rítusok az embereket összekapcsolják, a különbözőek pedig elválasztják a csoportokat. Érdemes lenne időt s energiát fordítani arra, hogy átfogó áttekintést adjunk arról, mi mindenben hittek az emberek az évszázadok folyamán, hogy tisztázzák a maguk számára a halál problémáját, azt, hogy az élet folytonosan veszélyeztetve van; s egyúttal arról is, hogy mi mindent tettek egymással annak a hitnek a nevében, amely azt ígérte nekik, hogy a halál nem lesz azonos a véggel, s hogy a hithez tartozó szertartások az örök életet biztosíthatják nekik. Nincs olyan fura elképzelés, amelyben ne hinnének az emberek bensőséges szeretettel, ha az

akár csak könnyebbé teszi annak tudatát, hogy egy nap már nem fognak létezni, s valamiféle csekély reményt nyújt arra, hogy létezésük valamilyen formában örökkévaló.

A fejlettebb társadalmakban természetesen jelentősen mérséklődött az a szenvedély, amely a hajdani embercsoportokat jellemezte, akik görcsösen ragaszkodtak ahhoz, hogy a közójük tartozóknak csak saját túlvilági hitük és rítusuk biztosíthat végtelen életet a földi élet után. A középkorban a máshitűeket tűzzel-vassal üldözték. A XIII. század egyik kereszties hadjáratában, melyet a dél-franciaországi albigensek ellen viseltek, az erősebb hitközösség teljesen megsemmisített egy gyengébbet. Tagjait stigmatizálták, földönfutóvá tették, s százakat égettek el máglyán. „Láttuk: úgy égnek el, hogy szívükben öröm lakozik” — mondta az egyik győztes. Nyoma sincs itt az emberek közötti azonosság érzésének; a hit és a rítusok elválasztó falak. Az inkvizíció száműzésekkel, börtönnel, kínvallatással és máglyákkal folytatta tovább a máshitűek ellen indított keresztieshadjáratokat. A koraujkor vallásháborúi eléggé ismeretek. Utólagos következményeit egészen napjainkig érezzük, például Írországban. A papok és a világi uralkodó közötti harc korunk Perzsiájában úgyszintén a közösségi érzés és az ellenségeskedés ama szenvedélyes vadságára emlékeztet, amely a középkori társadalmakban túlvilági hitrendszereket volt képesek világra hozni, mivel a haláltól való megszabadulást és örök életet ígértek.

Mint mondtuk, a fejlettebb társadalmakban valamelyest mérséklődött az a szenvedélyesség, mellyel az emberek túlvilági hitrendszerekben kerestek segítséget a szükséggel és a halállal szemben; e szenvedélyesség részben az evilági hitrendszerre tevődött át. Az az igény, hogy a mulandóság ellen be legyünk biztosítva — a középkorhoz képest — a legutóbbi századokban jelentősen csökkent, de ez már egy más civilizációs szint szimptomája. A fejlettebb nemzetállamokban az emberek nagyobb biztonságban élnek, olyan súlyos sorscsapásokkal szemben, mint a betegség és a hirtelen halál, a korábbi időkhöz viszonyítva jóval védettebbek; a védettségi fok talán magasabb, mint az emberiség egész történelme során bármikor. Az élet ezekben a társadalmakban — ha korábbi szintekkel vetjük egybe — előreláthatóbbá vált, másrészt még az egyes embertől is nagyobb mértékben követeli meg az előrelátást és a szenvedélyek kordában tartását. Már az is, hogy az egyén várható életkora magasabb, az ezen társadalmakban érezhető na-

gyobb életbiztonságról tanúskodik. A XIII. századi lovagok között egy negyvenéves ember csaknem öregnek számított, a XX. századi ipari társadalmakban viszont majdhogynem fiatalnak — persze rétegspecifikus különbségekkel. A betegségek megelőzése és kezelése a XX. században jobban megszervezett, mint valaha, bármennyire elégtelennek tűnik is ez más vonatkozásban. A társadalom körében honoló békesség, az, hogy az állam nem enged teret az erőszakos cselekvéseknek, s az egyént ettől védeni igyekszik — amiképp az éhségtől is — oly mértéket ért el, amely a korábbi korok emberének még képzelőerejét is meghaladja. Persze a gondoskodás mint korrekció mutatja azt, hogy még ma is milyen nagy az egyén bizonytalansága ebben a világban. Ha a háborúhoz mint eszközhöz nyúlnak, az úgyszintén jelentősen fenyegeti az egyes emberek életét. Csak némi távolabbi kitekintés, korábbi korokkal való párhuzamvonás során vesszük észre, hogy mily nagymértékben nőtt a biztonság az előre nem látható fizikai veszélyek hirtelen betörésével szemben, s mennyire védettebbek vagyunk a saját egzisztenciánkra támadó, kiszámíthatatlan fenyegetésekkel szemben. Még ma is úgy tűnik, hogy azon túlvilági hithez való ragaszkodás, amely metafizikai védelmet ígér a kiszámíthatatlan sorscsapásokkal — s legfőképpen saját mulandóságunkkal — szemben, azoknál a rétegeknél és csoportoknál a legszenvedélyesebb, kiknek élethelyzete a legbizonytalanabb, s kik kontrollt efölött a legkevésbé tudnak gyakorolni. Mindent egybevetve azonban a fejlettebb társadalmakban az emberre leselkedő életveszélyek — s különösképpen a meghalás veszélye — jobban előreláthatóvá váltak, a megóvó emberfeletti hatalmak iránti szükséglet intenzitása pedig ennek megfelelően gyengült. Érthető, hogy növekvő társadalmi bizonytalanság esetén, mikor az egyén egyre kevésbé képes arra, hogy saját sorsát hosszú távon átlássa s — bizonyos korlátok között — kormányozza, e szükségletek úgyszintén újból nőni kezdenek.

A meghaláshoz való viszonyulás, az a kép, melyet a halálról társadalmainkban alkottak, nem érthető meg anélkül teljes egészében, hogy ne vennénk tekintetbe az egyéni életút e viszonylag nagyobb fokú biztonságát és előreláthatóságát, illetve azt, hogy ennek megfelelően milyen életkor várható. Az élet hosszabb lesz, a halál még inkább kitolódik. A haldokló és a halott látványa immáron nem mindennapos dolog. Az élet rendes kerékvágásában pedig könnyen elfeledkezünk a halálról. Manapság néha azt mondjuk,

hogy az emberek „elfojtják” a halált. Egy amerikai koporsókészítő nemrég a következőket mondta:

„A halálhoz való mai viszonyulás a temetkezés megtervezését — már ha erre egyáltalán sor kerül — nagyjából-egészéből a késői életbe tolja át.”⁴

3

Manapság ha a halál „elfojtásáról” beszélünk, akkor ezt a fogalmat, legalábbis számomra így tűnik, kettős értelemben használjuk. Az „elfojtást” ennek megfelelően megfigyelhetjük egyéni és társadalmi síkon is. Az első esetben az elfojtás fogalmát többé-kevésbé freudi értelemben használjuk. Itt a társadalmilag beépített pszichológiai védekezési mechanizmusok egész csoportjára utalunk, melyek megakadályozzák azt, hogy a túlságosan fájdalmas gyermekkori tapasztalatokhoz — különösen a koragyermekkori konfliktusokhoz — és a velük összefüggő bűnnel terhes szorongásokhoz a visszaemlékezés révén hozzáférjünk. Ezért ezek aztán kerülő utakon és álcázott formában gyakorolnak hatást a szóban forgó személy érzületére és magatartására; az emlékezetből azonban kitörlődnek.

A koragyermekkori tapasztalatok és fantáziálások jelentékeny szerepet játszanak abban, hogy egy ember milyen módon birkózik meg eljövendő halálának tudatával. Vannak, akik higgadtan képesek szembenézni saját halálukkal, míg másokban erős és állandó szorongás él a halállal kapcsolatban s gyakran anélkül, hogy ezt kifejeznék, vagy ki tudnák fejezni. Megesik, hogy erről csak annyiban tudnak, hogy félnek a repüléstől vagy félnek a nyitott helyektől. Annak, hogy a haláltól való nagy és legyőzhetetlen gyermekkori szorongásokat elviselhetővé tegyük önmagunk számára, közismert formái a halhatatlanságról való elképzelések. Ezeknek számos formája létezik. Ismerek embereket, akik képtelenek arra, hogy gondját viseljék egy haldoklónak, mivel saját kompenzáló halhatatlanság-fantáziájuk — mellyel a túlradóan erős gyermekkori szorongásokat sakkban tartják — a haldokló közelében fenyegető módon meggyengül. E meggyengülés révén a haláltól — a büntetéstől — való súlyos szorongás ismét álcázás nélkül nyomulna be a tudatba, s ez számukra elviselhetetlen lenne.

⁴ B. Deborah Frazier: *Your Coffin als Furniture — For Now*, International Herald Tribune, 1979. október 2.

S e pontot érintve napjaink egyik általánosabb problémájának szélsőséges formájával találjuk szembe magunkat; azzal, hogy képtelenek vagyunk a haldoklóknak megadni azt a segítséget, s kimutatni irántuk azt a rokonszenvet, amire nekik az emberektől való búcsúzásuk során a legnagyobb szükségük lenne — s éppen azért, mert a Másik halála saját halálunk intő jelének tűnik. A haldokló látványa megingatja azt a képzeletbeli elhárító mechanizmust, melyet az emberek egyféle védőfalként húznak fel magukban, hogy elválasszák magukat a saját halál gondolatától. Az önszeretet azt súgja nekik, hogy halhatatlanok. E vágyálmot mármost fenyegeti a haldoklóval való túlságosan közeli érintkezés. A saját halhatatlanságunkba vetett hitnek — s ekképpen a saját halálunkról való megelőlegző tudás tagadásának — nyomasztóan erős szükséglete mögött rendszerint nehezen elfojtott, bűnnel terhes érzések állnak, melyek talán összefüggnek az apa, az anya vagy a testvér halálának kívánásával s azzal a félelemmel, hogy ők majd a mi halálunkat kívánják. Ebben az esetben csakis a saját halhatatlanságunkba vetett különösen szilárd hitünk — melynek törekenységét ennek dacára sem lehet egészen elhallgatni — képes arra, hogy megmenekítsen bennünket saját halálvágyaink bűnnel terhes szorongásától — különösen a család hozzátartozóinak vonatkozásában —, bosszújuk képzetétől s a saját bűnünkért járó büntetés miatt érzett szorongástól.

A halálfélelem és a bűnnel terhes érzés kapcsolata már az ősi mítoszokban megmutatkozik. Ádám és Éva a Paradicsomban halhatatlan volt. Isten azért ítélte őket halálra, mert Ádám, az ember, vétkezett az isteni Atya parancsolatával szemben. Az ember halálfélelmében már régóta nem elhanyagolható szerepet játszik az az érzés is, hogy a halál voltaképpen bűnhődés, melyet egy apa- vagy anyafigura szab ki az emberekre, vagy hogy a nagy Úr halála után minden egyes embert megbüntet bűneiért. Jónéhány embernél biztosan megkönnyíthetnénk a halált, ha sikerülne csillapítani vagy megszüntetni az efféle elfojtott bűntudat-fantáziákat.

A halál-gondolat elfojtásának ilyen egyéni problémái mellett azonban számolni kell sajátos társadalmi problémákkal is. Az elfojtás fogalmának ezen a szinten másféle jelentése van. A halálra vonatkozó, jelenkori és társadalmilag szokásos magatartás sajátosságát mindenesetre csak akkor vesszük észre, mikor ezt a magatartást a korábbi korok, vagy más társadalmak magatartásával hasonlítjuk össze; csak ekkor leszünk képesek arra, hogy átfogóbb elmé-

leti összefüggésbe ágyazzuk, s ily módon a magyarázat számára hozzáférhetőbbé tegyük azt a magatartásváltozást, mellyel itt találkozzunk. Megelőlegező megfogalmazásban: Az a változás az emberek társadalmi magatartásában, melyre akkor utalunk, amikor a halál „elfojtásáról” a jelzett értelemben szólunk, összetevője annak az átfogóbb civilizációs lökésnek, melyet részletesebben más művemben tettem vizsgálódás tárgyává.⁵ E lökés során az emberi élet valamennyi elementáris, állati jellegű aspektusa, melyek ráadásul csaknem kivétel nélkül veszélyeztetik az emberi együttélést éppúgy, mint magát az egyént, társadalmi — s ugyanakkor lelkiismereti — szabályok révén nyernek bebocsátást, mégpedig átfogóbb, egyöntetűbb és differenciáltabb módon, mint korábban. Ezeket az összetevőket — attól függően, hogy milyenek a mindenkori hatalmi viszonyok — stigmatizálják, és a fájdalommal társítják, s meghatározott esetekben — különösképp a nagy európai civilizációs lökés keretein belül — a társadalmi élet kulisszái mögé söpri, vagy legalábbis elkülönítik a nyilvános társadalmi élettől. Az a hosszú időt átfogó változás, amely az embernek a haldoklóhoz viszonyuló magatartásában megy végbe, ebbe az irányba mutat. A halál az emberi élet nagy bio-szociális veszélyeinek egyike. Akárcsak a többi állati jellegű összetevő, a halál is — folyamatként s gondolatként egyaránt — e civilizációs lökés folyamán mindinkább a társadalmi élet kulisszái mögé kerül. Maga a haldokló számára ez azt jelenti, hogy őt is egyre inkább a kulisszák mögé helyezik, elszigetelik.

4

Fölöttébb érdekfeszítő és anyaggazdag könyvében — „Tanulmányok a halál történetéről Nyugaton” — Philippe Ariès azon fáradozik, hogy olvasóinak szemléletes képet nyújtson azokról a változásokról, melyek a nyugati ember halálhoz való viszonyulásában és a halálban való magatartásában mentek végbe. A történelmet azonban mint tiszta leírást fogja fel. Egyik képet a másik után sorakoztatja fel, és széles ívben mutatja fel az alakváltozásokat. Mindez szép és érdekfeszítő, de nem ad elégséges magyarázatot. A tények aris-i értelmezése egy előzetesen kialakított véleményre alapozó-

⁵ Lásd Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation*, 1. és 2. kötet, Frankfurt am Main: 1978, kül. a 2. kötet 312. skk.o. A kötet magyarul: *A civilizáció folyamata*. Budapest: 1987.

dik. Azt a feltételezését próbálja velünk megosztani, hogy az emberek a korábbi korszakokban szenvtelenül és nyugodtan haltak meg. Azt feltételezi, hogy csak korunkban viszonyulunk hozzá másként. Ariès — mint valami romantikus szellem — egy szebb múlt nevében bizalmatlanul tekint a gyarlóbb jelenre. S. könyve bármilyen gazdag is történeti adatokban, mégis az adatok értelmezését és interpretációját a legnagyobb óvatossággal kell kezelni. Nehéz követni például akkor, amikor a „Romans de la Table Ronde”-t, valamint Izolda és Turpin érsek magatartását bizonyítékként hozza fel emellett, hogy a középkori emberek milyen nyugalommal várták halálukat. Nem utal arra, hogy e középkori eposzok idealizálva ábrázolták a lovagi életet, nem egyebek, mint szelektív eszményképek, melyek gyakran többet mondanak arról, hogy a lovagi életnek — a költő és közönsége véleménye szerint — milyennek kell lennie, mint arról, hogy az valójában milyen volt. Hasonló a helyzet azon más irodalmi forrásokkal is, melyeket Ariès felhasznál.

Végkövetkeztetése fölöttébb jellemző, meglehetősen elfogultságáról tanúskodik:

„Évszázadokig vagy évezredekig így halt meg az ember. ... A régi attitűd, amelyben a halál egyszerre volt meghitt, közeli és jelentéktelen, közömbös, túlságosan ellentétes a miénkkel, amelyben a halál annyira félelmetes, hogy már a nevét sem merjük kimondani. Ezért nevezem ezt a meghitt halált *megszelídített halálnak*. Nem azt akarom mondani, hogy a halál korábban vad volt. ... Éppen ellenkezőleg, azt akarom mondani, hogy ma lett vad.”⁶

A fejlett ipari nemzetállamokhoz mérten az élet a középkori feudális államok idején — illetve napjainkban is ott, ahol ilyen államok még léteznek — szenvedélyes, erőszakos, s ennél fogva pedig bizonytalan, rövid és vad élet volt. A meghalás gyötrelmes és fájdalommal teli lehetett. Korábbi időkben az embereknek kevesebb lehetőségük volt arra, hogy csillapítsák a meghalás gyötrelmét. Az orvoslás művészete még napjainkban sem eléggé előrehaladott ahhoz, hogy valamennyi ember számára fájdalom nélküli halált tudjon biztosítani. Ám képes arra, hogy számos ember számára, kiknek korábban félelmetes kínok között kellett volna meghalniok, megadja a nyugodtabb halál lehetőségét.

⁶ Philippe Ariès: *Studien zur Geschichte des Todes im Abendland*. München/Wien, 1976. 25.o. Magyarul: Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál*. Budapest: 1987. 361.o.

Kétség nem fér ahhoz, hogy a középkori ember leplezetlenebbül és gyakrabban beszélt a halálról meg a meghalásról, mint ahogy ez manapság szokás. A kor populáris irodalma erről tanúskodik. A holtak vagy maga a halál személyesen számos költeményben megjelenik. Egy példa: három élő egy nyitott sír mellett halad el, s a holtak a következőt mondják nekik: „Amik ti vagytok, azok voltunk mi. Amik mi vagyunk, azok lesztek ti.” Másutt pedig az élet és a halál vitába keveredik egymással. Az élet arról panaszkodik, hogy a halál megkörmövezi gyermekeit. A halál pedig sikereivel büszkélkedik. Ellentétben korunkkal a meghalás akkoriban mind a fiatalnak, mind az öregnek egyaránt leplezetlenebb, jelenvalóbb és ismerősebb volt; ám ez nem azt jelenti, hogy békésebb is volt egyúttal. A középkor évszázadai során a halálfélelem társadalmi szintje sem volt mindig egyforma. A XIV. század során például érezhetően emelkedett. A városok növekedésnek indultak. A pestis bevette magát a városokba, és nagy hullámokban végigsöpört Európán. Az emberek mindenütt félték a haláltól. A koldulórendek prédikátorai csak erősítették a félelmet. A haláltánc, a danse macabre motívuma a képeken és az írásban egyaránt előtérbe került. Nyugodt meghalás a múltban? A történeti perspektíva micsoda egyoldalúsága ez! Nem lenne érdektelen, ha napjaink halálfélelmének társadalmi szintjét — a környezetszennyezésre és az atomfegyverekre való tekintettel — egybevetnénk azon korábbi civilizációs fokok párhuzamba állítható szorongásszintjével, ahol az államok belső pacifikálása, illetve a járványok és másfajta betegségek kontrollja csekélyebb mértékű volt.

Ami a múltban olykor valóban vigaszt nyújtott és segítséget jelentett, az az, hogy más emberek is jelen voltak a meghalás során. A vigasz és segítség a jelenlévők magatartásának függvénye volt. Morus Tamásról, VIII. Henrik angol király kancellárjáról azt meséli,⁷ hogy haldokló apját — akit egész élete során tisztelt és nagyrabecsült — a halálos ágyon átölelte és szájon csókolta. Voltak esetek, mikor a haldokló öreget kinevették az ágyat körülálló örökösök, és gúnyolódtak rajta. Minden az emberektől függött. A középkor, ha társadalomként szemléljük, különösképp nyugtalan korszak volt. Az erőszak mindennaposabb, a viszály pedig szenvedélyesebb volt, a háború gyakran szabálynak, a béke pedig inkább kivételnek szá-

⁷ William Roper: *The Life of Sir Thomas More*.

mított. Járványok söpörtek végig a Földön; ezrek haltak meg, segítség és vigasz nélkül, szenvedések közepette és mocsokban. A rossz termések miatt majd minden évben megcsappant a szegényeknek jutó kenyér. A koldusok és nyomorékok tömege a középkori táj szokásos díszleteihez tartozott. Az emberek nagy jótéteményekre éppúgy képesek voltak, mint a leplezetlen kegyetlenségekre, nyíltabban lelték kedvüket mások kínjában, és közömbösebben viseltek saját bajaikkal szemben. A kontrasztok élesebbek voltak, mint ma — a vágyak gátlástalan kielégítése, ill. a félelmetes büntudat nyomásából eredő önmarcangolás, az aszkézis és a vezeklés között éppúgy, mint az urak fényűzése és a szegények nyomora közötti kontraszt. A halál utáni büntetéstől való félelem, a lélek üdvéért való szorongás gyakran váratlanul tört rá szegényre és gazdagra. A hercegek, hogy bebiztosítsák magukat, templomokat és kolostorokat alapítottak; a szegények imádkoztak és bűnbánatot tartottak.

Ariès, amennyire én látom, a Pokoltól való félelemről keveset szól, pedig ezt az egyház megkövetelte. Vannak középkori képek, melyek — a korabeli elképzelések szerint — mutatják azt, hogy mi várt az emberre a halál után. Az egyik ilyen későközépkori, valamegyik itáliai temetőben található kép — Genovában, vagy Pisában talán? — igen szemléletesen tárja eléink azt az iszonyatot, ami az emberekre haláluk után várt. A kép az angyalokat ábrázolja, akik a megváltott lelkeket a paradicsomi örök életbe vezetik, valamint a borzalmat keltő démonokat, akik az elkárhozottakat a Pokolban gyötrik. Ilyen elrettentő képek láttán bizony nem lehetett könnyű dolog a nyugodt halál. Mindent egybevetve e középkori társadalomban az élet rövidebb, a veszedelmek ellenőrizhetetlensége nagyobb, a meghalás gyakran fájdalmasabb, a halál utáni bűnhődés bűnnel terhes szorongása pedig leplezetlenebb volt, ám mások részvétele az egyes ember meghalási folyamatában tevékenyebb volt. Korunkban némely esetben csillapítani tudjuk a meghalás fájdalmait; a büntől terhes szorongásokat pedig nagyobb mértékben fojtjuk el, ám a többi ember részvétele az egyes ember meghalási folyamatában csekélyebb. A civilizációs folyamat többi szempontjához hasonlóan itt sem egyszerű dolog felállítani a nyereség és a veszteség mérlegét. Ám a „jó múlt, rossz jelen” érzésének fekete-fehér ábrázolásával nem megyünk sokra. Az eredendő kérdés az, hogy a szóban forgó dolog milyen volt, miért volt és lett olyan, amilyen. Ha az e kérdésekre adandó válaszokat szem előtt tartjuk, ak-

kor talán olyan helyzetbe kerülünk, hogy meg tudjuk vonni az értékelés mérlegét.

5

A civilizációs folyamatban mások lesznek az ember problémái is; ám nem minden rendet nélkülözve, nem kaotikusan változnak meg. Ha közelebbről vesszük szemügyre, akkor — egy ilyen folyamat során — az emberi-társadalmi problémák egymásra következésében is az egymásutániség sajátos rendjének lehetünk tanúi. S e problémáknak is megvan a mindenkori rétegspecifikus alakja.

Így például a vírusbetegség mint specifikus probléma csak akkor tudatosodott az ember számára, mikor már sikerült tisztázni a nagy, bakteriális fertőző betegségek problémáját, s viszonylag magas szinten ellenőrzése alá tudta vonni azokat. Az erőfeszítés nem volt hiábavaló, mivel előrelépést jelentett; a nyereség viszont nem volt abszolút, mivel nem jelentette a fertőző betegségokozók ellen vívott harc végét. Hasonló a helyzet az emberiség népességnövekedésével. A betegségekkel szembeni harc magasabb szintre emelkedése — kiváltképp a nagy, fertőző járványok megfékezése — nagymértékben osztozik e vak, tervezetlen és veszedelmes növekedési folyamat felelősségében. De hát mit gondolnánk arról az emberről, aki a robbanásszerű népességnövekedés veszélyét látva a „jobb múltat” kívánná vissza, annak a növekedést korlátozó malthusianus vonásaival s apokaliptikus lovasaival, a pestissel, háborúval, éhséggel és a korai halállal együtt?

Az erősödő civilizációs lökés során, ami az európai társadalmakban négy-öt száz esztendővel ezelőtt kezdődött, sok más mellett megváltozott az ember halállal szembeni magatartása, s magának a meghalásnak a módja is. E változás iránya, annak fő vonala elég egyértelmű. Néhány példával szemléltethető, akár egy olyan összefüggés keretein belül is, melyben azért e változás komplex szerkezetét nem vagyunk képesek kellően végiggondolni.

Az ember meghalása hajdanán nyilvánosabb volt, mint manapság. Ez márcsak azért sem lehetett másként, mert nem volt megszokott dolog az, hogy valaki egyedül maradjon. Megesett, hogy az apácák és a szerzetesek egyedül laktak cellájukban. A hétköznapi emberek azonban állandóan egymás mellett és együtt éltek. Már a helyiségek maguk sem tettek lehetővé más választást. Az emberi

élet többi animalisztikus összetevőjéhez hasonlóan a születés és a halál is jóval nagyobb mértékben volt nyilvános, mint manapság, ezek társaseseménynek számítottak, s kevésbé voltak magánjellegűek. Mi sem jellemzőbb a halálhoz való mai viszonyulásunkra, mint a felnőtteknek ama félelme, hogy a gyermekeket megismertessék a halál tényeivel. Ez különösen figyelemre méltó — s tünete annak, hogy milyen mértékben és milyen formában fojtjuk el a halált, egyéni és társadalmi szinten egyaránt. Valamiféle homályos érzéstől vezérelve, hogy a gyermeknek kárt okozunk, elrejtjük előlük az élet egyszerű tényeit, melyeket pedig feltétlenül meg kell ismerniök és fel kell fogniok. Ráadásul a gyermekek számára egyáltalában nem az veszélyes, hogy ismertté válik számukra az az egyszerű tény, hogy minden egyes emberi élet — tehát s szülei, sőt a saját maguk élete is — véges; a gyermeki fantázia amúgy is e probléma körül forog és — képzelőerejük szenvedélyes ereje folytán — elég gyakran még félelemmel és szorongással is tetézi ezt. A szorongató fantázia-képekhez képest valóságos jótéteménynek tűnhet ama tény ismerete, hogy normális körülmények között hosszú életnek nézhetnek elébe. A halálról való beszéd nehézsége inkább a Hogyan-ban rejlik, mint a Mi-ben. Azok a felnőttek, akik félnek attól, hogy gyermekeikkel a halálról beszélgessenek, talán nem alap nélkül érzik azt, hogy a beszélgetés során a haláltól való saját szorongásaikat, félelmüket a gyermekekre vihetik át. Ismerek eseteket, amikor az egyik szülő autóbaleset következtében életét veszítette. A gyermekek reakciója életkoruktól és személyiségstruktúrájuktól függ, ám az a mély meg-rázkódtatás, amit egy ilyen jellegű tapasztalat a gyermekeknél kivált-hat, bennem épp azt a hitet erősíti, hogy a gyermekek számára üd-vös dolog lenne, ha magától értetődő ismeretségre tennének szert az emberi halál egyszerű tényével, saját életük — és éppúgy az összes többi ember életének — végességével kapcsolatban. Bizton állítható, hogy a felnőttek napjainkban tapasztalható félelme attól, hogy a gyermekekkel megismertessék a halál biológiai tényeit, az uralkodó civilizációs minta rétegspecifikus sajátossága. Korábban a haldoklók mellett a gyermekek szintén jelen voltak. Ahol minden sokkalta nagyobb mértékben a közember szemei előtt játszódik le, ott a halál is a gyermekek szeme láttára következik be.

6

A társadalmi fejlődés megelőző szintjein az ember a társadalmi-társas élet egész területén kevésbé volt visszafogott; ez vonatkozik a beszédre, a gondolkodásra és a költészetre is. A saját belső cenzornak — csakúgy, mint a többi ember cenzorának — más formája volt. Egy viszonylag késői korból — a XVII. századból — származó költemény segíthet e különbséget megjeleníteni. A vers egy sziléziai költőtől, Christian Hofmann von Hofmannswaldautól származik, a címe pedig „A szépség mulandósága”.⁸

Lehet, hogy a mai olvasó nyersnek, sőt talán ízléstelennek találja a halovány halál metaforáját, a halálét, aki hideg kezével a kedves keblét simogatja. De ha más oldaláról nézzük, láthatjuk a költeményben a halál problémájával való bensőséges foglalatosságot is. Meglehet persze az is, hogy a költeménynek csak ama sajátképpeni informalizációs lökés révén szentelünk figyelmet, ami 1918 után kezdett kialakulni, 1933-ban átcsapott az ellentétébe, s 1945-től kezdve újólag megerősödött. E vers, akárcsak számos barokk költemény, egész sor viktoriánus és wilhelminiánus tabut sért meg. Ily apró részletességgel, ennyire romantikától mentesen, ráadásul bizonyos évődéssel visszaadni a kedves halálát — nos, ez még napjainkban, a viktoriánus tabuk lassú felengedésének korában is enyhén szólva szokatlannak tűnik. Mindaddig, amíg nem vesszük fi-

⁸ „Es wird der bleiche todt mit seiner kalten hand
 Dir endlich mit der zeit umb deine brüste streichen
 Der liebliche corall der lippen wird verbleichen;
 Der schultern warmer schnee wird werden kalter sand
 Der augen süsßer blitz
 die kräfte deiner hand
 Für welchen solches fällt
 die werden zeitlich weichen
 Das haar
 das itzund kan des goldes glantz erreichen
 Tilgt endlich tag und jahr als ein gemeines band.
 Der wohlgesetzte fuß
 die lieblichen gebärden
 Die werden theils zu staub
 theils nichts und nichtig werden
 Denn opfert keiner mehr der gottheit deiner pracht.
 Diß und noch mehr als diß muß endlich untergehen
 Dein hertze kan allein zu aller zeit bestehen
 Dieweil es die natur aus diamant gemacht.”

gyelembe azt a civilizatorikus változást, melynek kifejezője mostani, saját személyiségstruktúránk, az ember — mint a múlt értelmezője, mint történeti hermeneuta — bizonytalanságban leledzik. Ekkor az önkényes értelmezések normává, a téves következtetések pedig szabállyá válnak. Az, hogy korábbi nemzedékek leplezetlenebbül beszéltek a halálról, a sírról és a kukacokról, ekkor majd a halál iránti morbid érdeklődésként értelmeződik; az pedig, hogy a férfi-nő testi kapcsolatáról nyíltabban beszéltek, a kéjsóvárság vagy a feslett morál jegyeként. Más szintek embereinek tetteit és alkotásait csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha önmagunktól és saját civilizációs szintünkötől nagyobb mértékben vagyunk képesek distanciálódni, s ha észre tudjuk venni saját szégyen- és fájdalomküzöbünk rétegspecifikus jellegét.

Egy olyan költemény, amely a a fentihez hasonló, minden valószínűség szerint sokkal közvetlenebbül a férfiak és nők közötti társadalmi-társas érintkezés szülötte, mint napjaink fokozottabban individualizált és személyesebb hangvétellű költeményei. Komolyság és tréfalkozás oly módon kapcsolódik benne össze, melyhez foghatót napjainkban aligha találunk. Meglehet, hogy ez valamilyen alkalomszülte költemény volt, mely Hofmannswaldau baráti körében keringett, s barátait, barátnőit éppúgy mulattatta. Itt hiányzik az az ünnepélyes vagy szentimentális jelleg, mely később gyakran kapcsolódott össze a halálra és a sírra utaló figyelmeztetésekkel. Különösen világosan mutatja a magatartásbeli különbséget az, hogy a figyelmeztetés, mindennek tetejébe, itt egy vicces csattanóval zárul. A költő baráti körében bizonyára derűtséget keltett a költemény csattanója, a mai olvasó viszont könnyen átsiklik rajta. Hofmannswaldau azt mondja a rideg szépségnek, hogy a sírban minden szépsége elmúlik majd, korallpiros ajkai, hófehér vállai, vilámló szemei, egész teste fel fog bomlani — csak a szíve nem, ami nyilvánvalóan oly kőkemény, mint a gyémánt, hisz nem akarja meghallgatni őt. Korunk érzelmeinek — és költeményeinek — palletáján aligha találunk ehhez foghatót, ahol így keveredne egymással a síri hang és a pajkosság, melyben az emberi felbomlás részletekbe menő leírása pusztán csak sakkhúzás a flórt saktábláján.

Azt gondolhatnánk, hogy e költemény témája szerzőjének egyéni és személyes elmeszüleménye csupán. Irodalomtörténeti szempontból nagyon könnyen lehetne ebben az értelemben interpretálni. Ám ez ebben az összefüggésben egy másik civilizációs szint

halálhoz való viszonyulásának tanújele, s a költeménynek épp abban rejlik a jelentősége, hogy témája minden, csak nem egyéni elmeszülemény: A szó legtágabb értelmében vett európai barokk költészetben állandó téma ez, s a XVII. század udvari-patrícius társadalmában élő férfiak és nők szerelmi játékaiknak jellegéről is elmond nekünk valamit. E társadalomban számos költemény szolt ugyanerről a témáról. Pusztán a mindenkori költői megformálás egyéni, és különböző alakot ölt. E téma legszebb és leghíresebb megverselése az angol Andrew Marvelltől ered, a költemény címe: „Rideg úrnőjéhez”. Hasonló módon, ő is fesztelenül emlékeztet arra, hogy mi fog történni kedvese szép testével a sírban, ami egyfajta figyelmeztetés a keményszívű úrnő számára, hogy ne várakoztassa őt sokáig. E költemény is csaknem teljesen észrevétlen maradt évszázadokon át. Napjainkban e költemény egyes sorai az állandóan citált angol idézetek közé tartoznak, mint pl. az alábbi sorok:

„The grave's a fine and private place,
But none, I think, do there embrace.”⁹

Pierre de Ronsardnál, Martin Opitznál és a kor más költőinél ugyanezen téma variációira bukkanunk. Egy olyan szégyen- és fájdalomküszöböt jelenítődik meg, mely más mint a miénk; ennél fogva egy másfajta társadalmi személységstruktúrát tár elénk, s nem egy magában álló individuumot. A halálról, a sírról és mindama részletekről való beszédet, ami a halottal a sírban történik, akkoriban még nem vetették oly szigorú társadalmi cenzúra alá. A rothadó emberi hulla látványa mindennapos volt. Mindenki tudta, hogyan is néz az ki, még a gyermekek is; s mivel mindenki tudta, viszonylag elfogulatlanul beszéltek is róla, a társasági érintkezésben éppúgy, mint a költeményekben.

Napjainkban mindezzel másképpen vagyunk. Az emberiség korábbi történetében soha nem volt példa arra, hogy a haldoklót ilyen higiénikusan távolítsák el az élők látóköréből, s helyezték a társadalmi élet kulisszái mögé; korábban soha nem fordult elő, hogy az emberi holttestet ennyire szagtalanul és ilyen technikai tökélyrel expedálták volna a hullakamrából a sírba.

⁹ „Jó titkos hely az, mégis ott/ ölelni senki sem szokott” (Vas István fordítása)

7

Azzal, hogy a lehető legnagyobb mértékben megpróbáljuk száműzni a meghalást és a halált az ember társadalmi-társas életéből, s hogy, ennek megfelelően — különösképpen a gyermekek előtt — eltakarjuk a halált, nos, napjainkban szorosan összefonódik az a sajátságos zavarodottság, melyet az élők a haldokló jelenlétekor mutatnak. Gyakran nem tudják, hogy mit mondjanak. A szókészlet viszonylag szegény ebben a helyzetben. A fájdalom érzése visszatartja a szót. Ez magára a haldoklóra nézve is rendkívül keserű lehet. Még él, s máris elhagyatott. Ám az a probléma, amit a meghalás és a halál a hátra maradók számára jelent, ebben az esetben sem önmagáért való. E szófukarság, a spontaneitás hiánya, mely más — válságszituációban levő — emberek iránti együttérzés során tapasztalható, nemcsak egy haldokló — vagy mondjuk egy gyászoló — jelenlétére korlátozódik. A civilizációs folyamat ránk jellemző szintjeként számos olyan alkalommal megmutatkozik, melyeknél — az önkontroll elvesztése nélkül — szükséges lenne az erős érzelmi odaadás. Ehhez hasonló dolog jellemző a szeretet és a gyengédség szituációira is. Mindezekben az esetekben különösen napjaink ifjabb nemzedékei nagyobb mértékben vannak ráutalva saját tartalékaikra, saját egyéni találékonyságukra, mint ahogy ez korábbi évszázadokban volt, akkor, amikor érzelmeik kifejezésére a helyes szavakat keresik. A társadalmi szokás az egyes ember számára a korábbinál csekélyebb mértékben nyújt sztereotíp beszédformákat, illetve előre kiérlelt magatartásmódokat, melyek megkönnyítik azt, hogy úrrá legyünk az ehhez hasonló szituációk erős érzelmi elvárásain. A konvencionális szófordulatok és rituálék persze még szokásban vannak, de ma már jóval több ember érzi azt, hogy valamiféleképp gyötrelmes ezekhez folyamodni, épp azért, mert elkoptatottnak és elcsépeltnak tűnnek. A régi társadalom rituális kliséi, melyek megkönnyítették azt, hogy úrrá legyünk bizonyos kritikus élethelyzeteken, ma már sok fiatalember fülében hamisan csengenek, és elavultnak tetszenek. Az új rituálék pedig — melyek megfelelő lennének a jelenlegi érzés- és viselkedési standardnak, s melyek megkönnyíthetik a visszatérő kritikus életszituációk uralását — még hiányoznak.

Hamis képet adnánk, ha azt a benyomást keltenénk, hogy az egészségesek és a haldoklók, az élők és a holtak viszonyában rejlı

rétegspecifikus problematika függetleníthető más dolgoktól. Ami itt napvilágra kerül, az részprobléma, a mi szintünk átfogó civilizációs problematikájának egyik vetülete csupán.

Talán tisztábban látjuk a jelenlegi helyzet sajátosságát, ha e probléma esetében is a múlt egyik példáját hozzuk fel. II. Frigyes porosz király húga, a bayreuth-i őrfőrnő 1758 késő októberében az agonizálás stádiumába jutott. A király nem volt abban a helyzetben, hogy elutazzon hozzá, de nagy sietve elküldte hozzá háziorvosát, Cotheniust, hátha nyújthat még valamiféle segítséget. Egyúttal verseket is küldött neki, valamint egy levelet, 1758. október 20-i keltezéssel:

„Hőn szeretett húgom!

Bárha kedvező fogadtatásban részesülnének azok a versek, melyeket ezennel nyújtok át neked. Lényed, a téged fenyegető veszély és saját háladatosságom olyannyira eltölt, hogy képed mindenkor uralkodik lelkemben, s minden gondolatom meghatározza, legyen bár ébren, vagy álmodjak, írjak prózát, avagy verset. Hallaná bár meg az ég a kívánságokat, melyeket felépülésedért nap mint nap feléje küldök! Cothenius úton van; istenként fogom tisztelni, ha megőrzi számomra azt a személyt, kinek sorsát az egész világon a leginkább szívemen viselem, kit nagybecsülök és tisztetek, s aki mellett egészen addig a pillanatig kitarok, amíg az elemeknek én is vissza nem adom testem, én hőn szeretett húgom.

Hű, odaadó bátyád és barátod:

Frigyes”

A király a búcsúlevelet húgának németül írta, ilyet nem gyakran tett. Elképzelhető, hogy e levél vigaszt nyújtott a haldoklónak, és megkönnyítette számára a búcsút — ha egyáltalán képes volt még olvasni.

A német nyelv nem különösképpen gazdag az emberek közötti aszexuális érzelmi kapcsolatok árnyalt kifejezésében — aszexuális kapcsolatokról van szó, bármi legyen is azok eredete. Hiányzik az angol „affection” ill. „affectionate” szavak megfelelője. A „Zuneigung” ill. „Zugetan” szavak nem adják egészen vissza az angol kifejezés melegségét, és egyébként is sokkal kevésbé használatosak. Frigyes megszólítása: „hőn szeretett húgom” — érzéseinek nagyon pontos kifejezése. De még ma is használnánk? Frigyes húga iránti érzései minden bizonnyal a legerősebb kapcsolatot hozták létre, ami Frigyes életében egy nő és egy férfi között egyáltalán szövődhetett. Feltételezhetjük, hogy a szóban forgó levélben kifejeződő érzések őszinték voltak. A fivér és a hűg közötti vonzalom kölcsönös volt. A király nyilvánvalóan ezt is megértette, s az, hogy csorbítatlan vonzalmát kifejezte, jólesett a haldoklónak. Érzéseinek ki-

mondását azonban szemmel láthatólag megkönnyítette az, hogy minden megfontolás nélkül rábízta magát társadalma bizonyos nyelvi konvenciójára, s mintegy engedte, hogy ezek vezessék tollát. A mai olvasó fülét sértik a múlt kliséi, az olyan fordulatokat, mint pl. a „képed, mely mindenkor uralkodik lelkemben”, konvencionálisnak érzi, s a „hallaná bár meg az ég a kívánságokat” kitéltet pedig barokkosnak-teátrálisnak, főleg egy olyan uralkodó szájából, aki nem volt kifejezetten hívő. Frigyes érzései kifejezésére itt valójában konvencionális kliséket használ. Ért azonban ahhoz, hogy úgy használja ezeket, hogy áttetsszen ezeken érzéseinek őszintesége, s feltételezhetjük, hogy a levél címzettje hallotta is az őszinteséget. A kommunikációs szerkezet oly módon volt kialakítva, hogy a befogadók különbséget tudtak tenni az udvarias szólások őszinte és őszintétlen használata között, a mi fülünk azonban már nem képes meghallani az udvariasság ilyen finom árnyalatait. Ezzel egyúttal éles fény vetül a mai szituációra is. Az a rövid múltra visszatekintő informalizációs lökés¹⁰, melynek mi is részesei vagyunk, különösen gyanakvóvá tesz bennünket a korábbi nemzedékek szigorúan megszabott rituáléival és kliséivel szemben. Számos társadalmilag előírt formula múltbéli uralmi rendszerek auráját hordozza magán, ezeket nem lehet mechanikus módon használni, ahogy az *omani patme*-t a buddhista szerzetesek imamalmi körül. Egyúttal azonban a jelenlegi szinten végbemenő civilizatorikus változás számos emberben óriási félelmet kelt, s elég gyakran képtelenné teszi őket arra, hogy erős érzelmeket fejezzenek ki, történjen ez akár a nyilvánosság előtt, akár pedig a magánéletben. Úgy tűnik, hogy ezek számára csak a politikai-társadalmi harcok jelentenek valamiféle levezető szelepet. A XVII. században a férfiak még sírva fakadhattak a nyilvánosság előtt; mára ez nehezebbé és ritkábbá vált. Már csak a nők számára adatik meg ez a lehetőség, társadalmi szempontból már csak nekik megengedett ez — s ez is vajon meddig?

Ennélfogva a haldoklók — valamint a gyászolók — jelenlétében különös élességgel mutatkozik meg egy olyan dilemma, amely a civilizációs folyamat mai szintjére fölöttébb jellemző. Egy, ennek a folyamatnak a keretei között végbemenő informalizációs lökés odavezetett, hogy a szokásos magatartásbeli begyakorlottságok

¹⁰ Az informalizációval kapcsolatban vö. Cas Wouters: Informalizáció és a civilizáció folyamata, in: *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, hg.v. Peter Gleichmann, Johan Goudsblom und Hermann Korte. Frankfurt am Main: 1979.

egész sora — beleértve ebbe az emberi élet nagy válságszituációiban használatos rituális kliséket is — sok ember számára gyanússá, s bizonyos mértékig kínzóvá vált. A helyes szó s a helyes gesztusok megtalálásának feladata, úgymond, az egyénre hárul. Az erőfeszítés, hogy elkerüljük a társadalmilag előzetesen kialakított rítusokat és formákat, fokozottabb követelményeket támaszt az egyén személyes találékonyságával és kifejezőerejével kapcsolatban. Ám az emberek ehhez a feladathoz mostanság nem nőnek fel — s ez összefüggésben van a jelenlegi civilizációs szint egyik sajátosságával. Az a fajta együttélés, melyet ez a civilizációs szint alapoz meg, az egymással szoros kapcsolatokat fenntartó embereknél egy tényleg nagyfokú, szinte automatikus tartózkodó magatartást követel meg, illetve hív életre az erős, spontán affektusok és érzelmek kifejezésével szemben. Gyakran csak különleges nyomás hatására képesek meghaladni azokat a korlátokat, melyeket a cselekvés az erős érzések s azok verbalizációjának vonatkozásában kínál. Ezért válik nehezzé a haldoklókkal folytatott elfogulatlan beszélgetés, melyre a haldoklóknak ugyanakkor szükségük van. A meghalás szituációjának csak a kórházak intézményesült rutinja kölcsönöz valamiféle társadalmi formát. Ez a rutin pedig érzelemszegény, és sokban hozzájárul a haldokló elmagányosodásához. A túlvilági hit követőiben a meghalás rituáléi talán képesek azt a benyomást kialakítani, hogy az emberek személyesen őröla gondoskodnak, s minden bizonnyal ebben rejlik a rituálék valós funkciója. A meghalás szituációja napjainkban egyébként messzemenően átalakult, valamiféle fehér folt a társadalmi térképen. A világi rituálék érzelmi szempontból nagyrészt kiürültek, a hagyományos világi formulákból pedig hiányzik a meggyőző erő. Tabuk tiltják az erős érzések túlságosan erős kimutatását, jóllehet azok szeretnének jelenvalóvá lenni. Az a titkokkal teli hagyományos aura, ami a halált körülveszi, bizonyos mágikus gesztusok maradványaival együtt — például hogy kinyitjuk az ablakot, megállítjuk az órákat — úgyszintén messze viszi a halált attól, hogy azt emberi-társadalmi problémaként kezeljük, melyet az embereknek egymással érintkezve és egymásért kell megoldaniok. Manapság a haldoklóval kapcsolatban álló embereknek gyakorta már nincs meg az a lehetősége, hogy a haldoklónak — vonzalmukról és gyengédségükről bizonyosságot téve — támaszt és vigaszt nyújtsanak. Nehéznek találják, hogy megszorítsák a haldokló kezét vagy megsimogassák, hogy a maradékta-

lan összetartozás, illetve az oltalom érzését keltsék benne. Az erős, spontán érzések kifejezésével szembeni túlzásba vitt civilizációs tabu gyakran megköti nyelvüket és mozdulataikat. Az élők a meghalást és a halált — félig tudattalanul — úgyszintén valamilyen fertőző — s ennél fogva fenyegető — dolognak érzik, s így önkéntelenül is visszahúzódnak a haldokló közeléből. Holott — akárcsak a hozzánk közelálló emberektől való bármely más búcsúzásnál — a véglegesen búcsúzó számára a maradéktalan együttérzésről tanúskodó gesztusok — eltekintve most a fizikai fájdalom csillapítástól — talán azt a legnagyobb segítséget jelentik, amit a hátramaradottak egyáltalán még adhatnak nekik.

8

Az élők elhúzódása a halálba menőktől s a körülöttük fokozatosan kiszélesedő hallgatás tovább folytatódik a vég bekövetkezte után is. Megmutatkozik ez például abban, hogy miképp bánunk a holttestekkel, és hogyan gondozzuk a sírokat. Napjainkban mindkettő jelentős mértékben kikerült a család, a hozzátartozók és a barátok hatásköréből, és fizetett szakemberek kezébe ment át. Az előbbiektől tudatában a halott emberekre való visszaemlékezés friss és eleven maradhat; másrészt az érzések gyűjtőpontjaiként számbajövő holttestek és a sírok jelentősége csökkent. Michelangelo Pietája, a gyászoló anya, fia holttestével, műalkotásként érthető maradt, valószínű eseményként azonban ma már aligha képzelhető el.

Azt, hogy a sírok gondozása a család hatásköréből milyen mértékben ment át a szakemberek kezébe, mutatja egyebek között egy, a temetőkertészekről származó brosúra is.¹¹ Magától értetődő, hogy óvni kell a konkurenciától és azoktól az ellenfelektől, akik túlcicomázott virágdíszítésükkel tönkreteszhetik a sírok feldíszítését. Egyébként feltételezhetjük — brosúráinkból ítélve —, hogy a marketingtársaság a lehető legjobban alkalmazkodott a remélt ügyfelek mentalitásához. Ennek megfelelően csaknem teljessé vált a sírok jelentőségéről — mint a holtak elhantolásának helyéről — való hallgatás. És természetesen csaknem teljes egészében hiányoznak azok a kifejezések, melyek arra utalnának, hogy a temetőkertész szakmunkájának vala-

¹¹ A temető. Zöld tér a városban. hg. v. d. zentralen Marketinggesellschaft der deutschen Agrarwirtschaft mbH, in Zusammenarbeit mit dem Zentralverband Gartenbau e.V. Bundesfachgruppe Friedhofsgärtner.

miféleképpen köze van a holttest eltemetéséhez. Az a gondosan véghezvitt elfedés, amely mintegy tükörképszerű lenyomata a lehetséges ügyfelek mentalitásának, különös élességgel jelentkezik akkor, ha emlékezetünkben újra előhívjuk a fentebb idézett, XVII. századi költemény mentalitását. Az a nyitottság, mellyel ott beszélnek arról, hogy mi történik a holttetemmel a sírban, éles ellentétben áll azzal, ahogy mi a gyötrő asszociációkat higiénikusan kitessekeljük napjaink irodalmi világából, illetve, egészen bizonyosan, a társasági-társas beszélgetésekből is. Marvell abbéli reménykedése, hogy imádottnak a hölgyének kegyét elnyeri akkor, ha utal arra, hogy hosszú időn át megóvott szűzi érdeme a sírban férgeseket fog megörvendeztetni¹², támpontot ad azzal kapcsolatban, hogy e területen a fájdalomküszöb a nem tervezett civilizációs folyamatban időközben milyen messzire helyeződött. Korábban még maguk a költők is fesztelenül beszéltek a sírbéli férgesekről, ma pedig már maguk a temetőkertészek is kerülni igyekeznek mindazt, ami arra emlékeztethetne, hogy a síroknak bármiféle köze van az ember halálához. Sőt, ha mód van arra, már magát azt a szót, hogy „halál” is elkerülik; a kifejezés a brosúrában csak egyszer jelenik meg — amikor megemlítik a halottak napját; ám a rossz benyomást, amit e szó kelt, rögvest kiegyenlíti az esküvő napjára való utalás, amelyhez szintén virág illik. A temetőhöz fűződő veszedelmes asszociációkat azáltal közömbösítik, hogy a temetőt egyszerűen „városi zöld térnek” nevezik:

„A német temetőkertészek azt szeretnék, ha a temető a köztudatban nagyobb hangsúllyal jelenne meg úgy, mint kultúr- és hagyománytér, mint színhelye az elmélkedésnek s mint a városi zöldövezet része. Egy ilyesfajta erőteljes köztudat ugyanis a legjobb garancia arra, hogy a zöld és virágzó temető hagyományos képét valamikor majd ne veszélyeztethessék idegen temetkezési szokások, gazdaságilag megalapozott alakítóelvek, valamiféle akadálytalanul tenyésző túlbujánzás, vagy pedig valamely tisztán racionalizációs szempontoknak alárendelt technokratikus temetőtervezés.”

Megérné a fáradságot, hogy egyenként vitassuk meg a különféle üzleti ellenfelekkel szemben folytatott harc technikáját, de nem ezen a helyen. Mindenesetre a látómezőből a lehető legmesszebbre szám-

¹² Andrew Maevell: To His Coy Mistress:

„then worms shall try
That long-preserv'd virginity,
And your quaint honour turn to dust”.

úzik a halálra való emlékezést s mindazt, ami ezzel összefügg. A jövőbeli ügyfélkör számára ez ugyanis kínzóvá vált. Ám ez az elkerülési, illetve elfedési akció maga is valami újabb gyötrelemként hat.

Valóban szép lenne, ha a holtakra való emlékezés helyét mint az élőket szolgáló parkot rendeznék be. Ezt a képet szeretnék a temetőkertészek kialakítani az emberben — „egy nyugodt, zöld, virágzó szigetet hektikus mindennapjaink lármája közepette”. Már ha ezek valóban az élők számára épített parkok lennének, melyeket ekként terveznének meg, olyan parkok, ahol a felnőttek zavartalanul fogyaszthatnák el uzsonnájukat, s ahol a gyermekek szabadon játszhatnának egymással. Hajdanán ez talán lehetséges volt, manapság azonban ezt már tiltja az ünnepélyesség iránt vonzalom, az a tendencia, hogy a tréfát és a nevetést — mint valami illetlen dolgot — száműzzük a holtak közeléből; mindez az élők ama félig tudattalan törekvésének tünete, hogy a holtaktól distanciálódjanak, s hogy az ember állati mivoltának ezt az immáron gyötrővé vált oldalát is a lehető legtávolabbra, a szokásos élet kulisszái mögé helyezzék. A gyerekeket, akik a sírok körül vidáman akarnának játszani, a gondozott, virágokkal díszített parkok őrei ugyancsak megfeddnék, mondván: tiszteletlenül viselkednek a holtakkal szemben. Holott, amikor az emberek meghalnak, már mit sem tudnak arról, hogy az élők tisztelettel bánnak-e velük vagy sem. Az ünnepélyesség, ami a temetést és sírokat lengi körül, az az elképzelés, hogy a sírok körül csendnek kell lennie, s hogy a temetőben fojtott hangon szabad csak beszélnünk, hogy ne zavarjuk meg a holtak nyugalmát — nos, mindezek alapjában véve annak formái, hogy az élők hogyan distanciálódnak a holtaktól, s eszköz arra, hogy a holtak közelsége miatt érzett fenyegetést az élőktől távol tartsuk. Az élők azok, akik megkövetelik a holtak iránti tiszteletet, s erre megvan a maguk jó oka. Őhözájuk tartozik az élőknek a haláltól és a holtaktól való félelme; ez a félelem azonban elég gyakran arra szolgál, hogy az élőknek a hatalmát fokozza:

9

Már az a mód is fölöttébb jellemző és figyelemre méltó, amiképp „a holtak” kifejezést használjuk. Ez azt a benyomást kelti, hogy a halott emberek valamilyen értelemben még léteznek, nemcsak az élők emlékezetében, hanem ettől függetlenül is. A halottak azonban nem léteznek. Vagy, ahogy mondani szokás, csak az élők — a

jelenlegiek és az eljövendők — emlékezetében. A mostani nemzedékekhez tartozók — mindazzal, amit értelembeteljesítő módon teljesítenek és alkotnak — legfőképp az eljövendő nemzedékek ismeretlen élőlényei felé fordulnak. Ennek azonban rendszerint még tudatára sem ébrednek. A meghalástól való félelem minden bizonnyal mindannak az elvesztésétől és tönkremenetelétől való félelem is egyúttal, amit a halandó maga értelmesebbnek és az életet beteljesítőnek érez. Ám csak a ma még meg nem születettek fóruma előtt bizonyosulhat be, hogy az, ami az egyénnek magának értelmesebbnek tűnt, saját életén túlmenően más emberek számára is az-e, vagy sem. Még a maguk egyszerűségében álló sírkövek is e fórumhoz igazodnak — hogy talán egyszer majd elolvassa a mellettük elhaladó azt, ami a maradandónak vélt kővön áll, hogy ezen a helyen ez és ez a házaspár, ezen nagyszülők és gyermekek sírhelye van. Az, ami a halálnak nem kitett sírkövön áll, nem más, mint az elhunytak néma üzenete a mindenkori élőkhez — egy talán még nem artikulált érzésnek a szimbóluma arra vonatkozóan, hogy egy halott továbbélésének egyetlen módja az élők emlékezetében való továbbélés. Mikor a visszaemlékezés láncolata megszakad, mikor egy meghatározott társadalom, vagy az egyáltalában vett emberi társadalom folytonossága megszakad, akkor mindannak értelme is kialszik, amit az illető társadalomhoz tartozó emberek évezredek óta tettek, s ami számukra mindenkor értelmesebbnek tűnt.

Ma még elég nehéz érthetővé tenni azt, hogy mennyire mélyen megalapozott az emberek egymástól való függése. Minden bizonnyal az emberek egymástól való alapvető függőségei közé tartozik az, hogy mindannak értelme, amit egy ember tesz, abban rejlik, amit az másoknak jelent — s nemcsak a jelenlevőknek, hanem az eljövendőknek is, vagyis az emberi társadalom nemzedékeken keresztül történő előremenetelétől függ. E függőség megértését napjainkban épp az teszi különösen nehezzé, hogy olyannyira megpróbáljuk elkerülni, hogy az egyedi emberi élet korlátozottságát — tehát a saját életünkét is —, illetve saját személyünk eljövendő széthullását a maga kendőzetlen mivoltában lássuk, s így aztán elmulasztjuk, hogy figyelembe vegyük ezt életünk, barátaink, munkánk elrendezésének módja során, s különösképp pedig a többi emberhez való viszonyunkat illetően.

Napjainkban túlságosan gyakran láthatunk olyan embereket, akik elszigetelt, a többiektől teljes egészében független individuumok. Saját, vagyis elszigetelhetőnek tekintett érdekeink követése

tűnik számukra a legértelmesebbnek azon dolgok közül, amit egy ember egyáltalában tehet. Legfontosabb életfeladatként az jelenik meg, hogy egy olyan fajta értelmet keressenek, ami csakis az ő számukra való; egy olyan értelmet, amely független az összes többi embertől. Nem csoda, ha az embereknek — az efféle értelem keresése során — az élet abszurdnak tűnik. Az emberek először is nyilvánvalóan csak nehézségek árán, ennél fogva — a többi embertől való függőségük szövevényében, sokszor a kölcsönös függőség szövevényében — ritkán tekintenek önmagukra úgy, mint valami behatárolt láncszemre a nemzedékek láncolatában, mint valami fáklyavivőre a stafétafutásban, aki a fáklyát futása végén másoknak adja át és előre.

Ennél fogva az egyedi emberi élet végességének elfojtása és elfedése minden bizonnyal nem csupán a XX. század sajátossága, ahogyan azt olykor állítják. Valószínűleg olyan régi, mint amilyen régi magának e végnek a tudata — vagyis a saját halál kilátása. Feltehetőleg, hogy a biológiai evolúció vonatkozásában az embernek nevezett élőlénynél egy olyan fajta tudat fejlődött ki, amely lehetővé tette számára azt, hogy a véget, melyet más — sőt részben neki magának táplálékul szolgáló — élőlényeknél ismert, vonatkoztassa saját magára is. A többi élőlény között egyedülállónak mondható képzelőerejének köszönhetően fokozatosan megtanulta azt, hogy e véget megelőlegező módon mint minden egyes emberi életpálya elkerülhetetlen lezárulását ismerje fel — beleértve ebbe a saját magáét is. Ám gyanítható, hogy a saját vég kilátását kezdetől fogva végigkísérte az a törekvés, hogy e kellemetlen tudást kellemesebb elképzelések révén elfojtsa és elleplezze; s ehhez adott volt az ember egyedülálló fantázia-képessége. Valószínű, hogy a kellemetlen tudás és az elfedő fantáziák az evolúció egyazon órájában születtek meg. Napjainkban, egy roppant tapasztalati kincs birtokában, tovább már nem halogathatjuk azt a kérdésfeltevést, hogy a huzamos időn át tartó jótékony hazugság az emberek számára — a többiekkel való együttélés során — vajon nem jár-e sokkal kellemetlenebb és veszedelmesebb következményekkel, mint a kendőzetlen tudás.

A halál elfedése és elfojtása, vagyis minden egyes emberi létezés egyszerűsége és végessége mint tény nagyon régóta ott van az ember tudatában. Az elfedés módja azonban az idők folyamán sajátos módon változott. Korábbi időkben a kollektív vágyfantáziák voltak túlsúlyban, mint annak eszközei, hogy uralják a halálról való

emberi tudást. Ezek minden bizonnyal még ma is fontos szerepet játszanak. A saját mulandóságunk miatt érzett félelemben ily módon egy kollektív vágykép jelent könnyebbséget, ami voltaképpen egyfajta végtelen továbbélést jelentett egy másik helyen. Mivel azonban az emberi félelmek háztartása az emberek egymás fölötti hatalmának egyik legfontosabb forrása, ezen az alapzaton a különböző uralmi rendszerek nagy bőséggel tenyésztek és maradtak fenn. Manapság, egy különösen átfogó individualizációs lökés során, a kollektív halhatatlanság fantáziáinak burkából gyakrabban lépnek elő az egyes emberek egészen személyes és hasonlóképpen magánjellegű halhatatlanság-fantáziaképei.¹³

Freud úgy gondolta, hogy az a lelki instancia, amit ő „*ősválami- nek*” nevezett — vagyis a lelki háztartásnak a füziszhez legköze-

¹³ Az az érzésem, hogy Ariès, csodálatra méltó olvasottsága ellenére, a kortárs emberek halhatatlanság-fantáziájának tekintetében sem veszi kellőképpen számításba a szóban forgó változás szerkezetét — másfelől, a hosszútávú folyamatok teoretikus modelljei — s ennek megfelelően az individualizációs lökés fogalma is — úgyszintén hiányzik nála. Feltűnő megvetéssel, csaknem undorral beszél a kortárs emberek halhatatlanság-fantáziájáról, s élesen szembeállítja ezeket az ember általa tradicionálisnak vélt magatartásával, a halállal való nyugodt szembenézéssel. S ennek megfelelően, a kortársak ellen irányuló, világosan kiérezhető oldalvágással, Alexander Szolzsenyicin „Rákosztály”-át idézi: ebben a hagyományos beállítottságú emberekről az olvasható, hogy „nem lázadoztak, tiltakoztak és kérkedtek a célból, hogy sohase haljanak meg.” (Id. hely, 25.o.) Valójában nem tudom, vajon a mostani emberek jobban lázadoznak-e vagy sem, mint a korábbiak. A legtöbb ismerősöm, ki a halhatatlanságról fantáziál, nagyon is tudatában van ezek fantázia-jellegének. Mindenesetre az a tényállás, melyről itt szó van, a maga szerkezetében viszonylag könnyen felfogható. Korábbi időkben azok az intézményesült, kollektív fantáziák élveztek nagymértékben elsőbbséget, melyek az egyes ember számára garantálták a halhatatlanságot, s éppen az intézményesülés és a csoportos hit révén való megerősítés tette csaknem lehetetlenné azt, hogy felismerjék e képzetek fantázia-jellegét. Manapság némiképp csökkent e kollektív halhatatlanság-elképzelések hatalma a lelkek fölött s ennek megfelelően némiképp jobban előtérbe kerülnek az egyedi halhatatlanság-fantáziák, melyeket részben ekként is ismernek. A hosszútávú folyamatok elméleti modelljei, ahogyan azok az individualizációs lökés fogalmában kifejeződnek, nem dogmák. Az embernek nem kell — s nem szabad — ezek segítségével erőszakot tenni a megfigyelt tényeken. Az ilyen modellek megváltoztathatók; a dogmák mint elméletpótlékok nem hajlíthatatlanok. Kár, hogy Ariès mindama gazdag tudása hiábavaló. Jó lenne, ha meg lehetne győzni őt arról, hogy az előzetesen megalkotott dogmák vakká teszik a tudóst a struktúrákkal szemben, még akkor is, ha azok szinte kézzelfoghatóan kirajzolódnak előtte, mint ahogy pl. a halhatatlanság-fantáziák megváltozásának ama struktúrája, amely az egyik szintről, melyben a magas szinten intézményesült, kollektív halhatatlanság-fantáziák vannak túlsúlyban, egy másik szintre tevődik át, melyben az individuális, s ehhez hasonlóan a magánjellegű halhatatlanság-fantáziák ösztönzőereje lesz nagyobb.

lebb álló, leginkább animalisztikus rétege, melyet ő szinte valamiféle apró személynek tartott — magát halhatatlannak véli. Én azonban nem hiszem, hogy ebből ezt a következtetést így le lehetne vonni. Egyedül az ősvalaminek a szintjén nincs az embernek semmiféle előrelátása — ennél fogva nincs semmiféle megelőlegező tudása sem — saját halandóságáról. A saját halandóságunkat megelőlegező tudás nélkül saját halhatatlanságunk kompenzáló vigaszgondolatát sem foghatnánk fel, ez egyszerűen funkciótlan lenne. Freud az ember ama ősvalami-impulzusainak, ami teljes egészében az itt és most-ra állítódik be, ebben a vonatkozásban már egy olyan reflexiók szintet tulajdonít, mely azok számára nem elérhető.

Számos egyéb fantáziálás is, melyeket Freud fedezett fel, úgyszintén a halálképzet körül csoportosul. Korábban már szoltam a bűntudatról, a meghalás fantáziaképéről mint büntetésről ama gonosztettekért, melyeket az ember elkövetett. Nyitott kérdés, hogy mekkora segítséget vagyunk képesek adni a haldoklónak akkor, ha enyhítjük azokat a mélyen fekvő, bűnnel terhes szorongásokat, melyeket a képzeletében élő — gyakorta kisgyermekkori — rosszettek büntetése miatt érez. A bűnbocsánat, a haldokló feloldozásának egyházi intézménye intuitív megértésről tanúskodik a bűnnel terhes szorongások gyakorisága iránt a meghalás folyamatával összefüggésben, s erre tudományos magyarázatot tulajdonképpen csak Freud adott.

Most nem lehet feladatunk az, hogy nyomába eredjünk mindama különböző fantáziamotívumoknak, melyek saját halálunk képzetével éppúgy összekapcsolódnak, mint magának a halálnak a folyamatával. Ám nem lehet átsiklani teljesen ama tény felett sem, hogy primitívebb népek mágikus képzetvilágában éppúgy, mint napjainkban, ennek megfelelően az egyéni fantáziákban az ember halála az emberek meggyilkolásával függ össze a legszorosabban. Primitívebb népek körében a halál — legalábbis a társadalmi hatalommal rendelkező személyek halála — úgy jelenik meg, mint amit valaki a halottal szemben elkövetett, tehát úgy, mint egyfajta gyilkosság. A hátramaradottak érzései a bosszúra elszántaké. Nem tesszük fel a halál ős-okára (Ur-sache) vonatkozó személytelen és érzelemszegény kérdést. Ahogy erős érzelmi elkötelezettség esetében mindig, ekkor is a bűnösre, a tettesre (Ur-heber) kérdezzük. Csak akkor reménykedhetünk abban, hogy megbosszuljuk ezt — ily módon szabadulva meg egyúttal a halál által kiváltott szenvedé-

lyektől —, ha ismerjük. Egy ős-okon nem állhatunk bosszút. Ehhez hasonló impulzusok, melyek a primitívebb társadalmakban élő embereknél még egészen közvetlenül szerepet játszanak a cselekvés s éppúgy a gondolkodás irányításában, minden bizonnyal szerepet játszanak a fejlettebb társadalmakban élő felnőtteknél is. Náluk azonban, normális körülmények között, közvetlenül még nem irányítják a cselekvést. Kisgyermekes esetében viszont még ez a helyzet, de mivel gyengék, így ösztönimpulzusaik szenvedélyessége rendszerint elfedődik, s ekképp a felnőttek meg sem érthetik ezt. Ezen túlmenően a kisgyermekes még nem képesek különbséget tenni a vágy, illetve a cselekvés végrehajtása, a fantázia, illetve a realitás között. A spontán módon fellobbanó gyűlölet-érzések és halálvágyak saját érzületükre mágikus erőt gyakorolnak; már maga az ölés vágya öl. A gyermekeknél még a mi társadalmunkban is elég gyakran nyíltan napvilágra kerülnek efféle impulzusok. „Aztán majd bepakoljuk aput a szemeteskukába” — mondta, szemmel látható elégedettséggel, barátom kisfia, „és rácsukjuk a fedelét”. S valószínűleg bűnösnek érezte volna magát, ha az apa tényleg eltávozott volna. Egy másik apának a kislánya mindenkit, aki erről csak hallani akart, biztosított arról, hogy ő nem hibás abban, hogy anyu olyan beteg, s hogy meg kell operálni.

E ponton ama különös, félfő tisztelet újabb összetevőjére bukkanunk, ami napjainkban gyakran a haldokló mellett tör rá az emberre; vagy pedig — s ezt hozzá kell tennünk — arra a különös vonzódásra, amit némely ember a haldoklók, a sírok és temetők iránt érez. Az utóbbiak képzelgéseit nagyjából a következő mondattal adhatjuk vissza: „*Én* nem gyilkoltam meg *őt!*” Másrésztől a haldoklók vagy a sírok közelsége némely embernél nemcsak saját halálfélelmeiket kavargatja fel olykor, hanem rég eltemetett halálvágyakat és bűnnel terhes szorongásokat is, melyek nagyjából a következő kérdésben foglalhatók össze: „Talán *én* vagyok bűnös a halálában? Gyűlöletemmel *én* kívántam *őt* a halálba?”

A fejlett ipari társadalmakban élő felnőtt személyekben is rejteznek mágikusan átélhető rétegek, melyek szembenállnak a betegségek és halálesetek személytelen, tárgyyszerű magyarázataival. Példa erre ama megrázkódtatás erőssége, melyet valamelyik szülő halála vált ki gyakran a felnőtteknél. Ez részben minden bizonnyal azzal a mélyen gyökerező azonosulással függ össze, melyet a gyermekek és a szülők, vagy pedig — ki-kí a maga módján — a többi,

velünk szoros érzelmi kapcsolatban álló ember iránt érzünk; más szóval azzal az élménnyel, amikor más embereket saját mivoltunk részének vagy önnön valónk kibővülésének érzünk. Azzal az érzéssel, amit a hősi halottak láttán érzünk, amit a jó bajtárs kelt bennünk — „mintha csak egy rész lenne belőlem” —, a legkülönbélebb vonatkozásokban találkozunk, így pl. régi házastársak, barátok és barátnők, fiú- és lánygyermekes esetében — mikor szembesülnek halottaikkal. Ám épp az utóbbiak esetében gyakran fordul elő az, hogy az apa vagy az anya halála eltemetett és elfelejtett halálvágyakat hoz felszínre, az ehhez kapcsolódó büntudattal és — egyénileg változóan — a bűnhődéstől való félelemmel együtt. Ezek felerősödését aztán a személyes halhatatlanság-fantáziák általi kompenzatorikus kiengesztelés csillapítja.

Mint mondtam, ezek a fantáziák napjainkban gyakoribbá váltak — épp az egyes személy erőteljesebb társadalmi individualizációja folytán. Társadalmunkban azonban minden bizonnyal tovább élnek erősen intézményesült, kollektív halhatatlanság-fantáziák is, melyek erejükből nem sokat vesztek. Egy igen tanulságos tankönyv egyebek között arról is tájékoztat, hogy az emberek mit mondanak a gyermekeknek akkor, amikor meghal valaki:

„Nagyapád most a mennyországban van.” — „Anyukád most az égből pillant le rád.” — „A nővérkéd most angyal.”¹⁴

A példa arról tanúskodik, hogy társadalmunkban még mindig milyen szilárd és begyakorlott az a tendencia, hogy az emberi létezés megszüntethetetlen korlátozottságát kollektív vágyképekkel rejtjük el a gyermekek elől, s magát az elrejtést egy valóban szigorú társadalmi cenzúra révén biztosítjuk.

10

Egy másik szocio-biológiai területen, melyet a társadalmi parancsolatok és tilalmak megkülönböztetett szabályzórendszere fog át, vagyis a nemek közötti viszonyok területén újabban figyelemre méltó változás ment végbe. Ezen a területen civilizációs korlátok egész sora szűnt meg, melyek korábban magától értetődőnek és nélkülözhetetlennek számítottak. Lehetőségé vált az, hogy egykoron

¹⁴ *Religion, Bilder und Wörter*, hg. v. Hans-Dieter Bastian, Hana Rauschenberger, Dieter Stoodt und Klaus Wegenast. Düsseldorf: 1974. S. 121.

éppenséggel tabunak számító viselkedésmódokat elfogadjanak társadalmilag. A szexuális problémákról nyilvánosan, sőt egy új szinten még a gyermekekkel is leplezetlenebbül lehet beszélni. A felnőttek nemi magaviseletének funkciótlan, mi több, csak hatalmi szempontból megalapozott eltitkolása és elfedése háttérbe szorult a nyitottabb és józanabb magatartás- és beszédmód mércéihez igazodva. A nagyobb nyitottság ezen a területen új problémákhoz, illetve egy új megoldásokkal kísérletező korszakhoz vezetett, a társadalmi gyakorlatban éppúgy, mint az empirikus és a teoretikus kutatás területén. Emellett talán sikerül majd a szexualitás területén belül pontosabban meghatározni a társadalmi parancsok és tilalmak funkcióit, azokat a funkciókat, melyek az egyes ember fejlődését éppúgy szolgálják, mint az emberek egymással való együttélését. De már napjainkban is világosan látható, hogy a szokásos szexuális tilalmak és parancsolatok egész sorának, melyek az előre nem tervezett civilizációs folyamat vonatkozásában épültek ki, csak meghatározott, hegemon helyzetben levő csoportok számára volt funkciója, sajátos uralmi viszonyokkal a háttérben — például az uralkodó és az alattvalók, férfiak és nők vagy szülők és gyermekek — összefüggésben. S ezek örökérvényű, emberi, morális parancsolatoknak tűntek mindaddig, amíg nagyon erős és megingathatatlan volt azon hatalmi esélyek túlsúlya, melyek a mindenkori bevett csoportok számára rendelkezésre álltak, ám sokat veszített funkciójából és meggyőző erejéből, mihelyt ez a túlsúlyban levő hatalom meggyengült, és lehetőséget biztosított a hatalmi nyomaték valamelyest kevésbé egyenlőtlen elosztására. Ezáltal lehetségessé vált az, hogy a nemek közötti viszony területén a magatartás más kánonjával — különösképp az önkontroll más szabályzórendszereivel — kísérletezzenek, olyan szabályzórendszerekkel, melyek összeegyeztethetők az emberek nagyobb egyensúlyt mutató együttélésével, és egyúttal lehetővé teszik az ösztön szabályozás és -beteljesülés kevésbé frusztráló, egyénre szabott egyensúlyát.

A funkciótlaná vált szexuális tabuk fellazulása időközben különösképp észrevehetővé vált a felnőtté váló nemzedékek nevelésében, illetve a felnőtt-gyermek viszonyban. A század elején a felnőttek és a gyermekek közötti érintkezésben a gyermekek szinte áthatolhatatlan falba és hallgatásba ütköztek e téren; a felnőttek szexuális magatartásukat és az erről való beszédet titkolták a fiatalok előtt. Ha fény derült a fiatalok egymás között szexuális kapcsola-

tára, akkor azt a legszigorúbban büntették. A szexualitás a titok szférájába tartozott, s erről a gyermekek legfeljebb egymás között beszélhettek; felnőttekkel ritkábban, a szülőkkel még ritkábban, a tanárokkal pedig erről egyáltalán nem lehetett szót váltani. A társadalmi elfedő kényszer szigora, a magas fokú társadalmi nyomás, mely a szexuális impulzusokra nehezedett, valamint azok a társadalmi veszélyek, melyeknek a gyermekek és a serdülők — ám természetesen maguk a felnőttek is — minden oldalról ki voltak téve akkor, ha szexuális impulzusaikat nem voltak képesek a normarendszernek megfelelően megfékezni, mindez nagymértékben önmagába zárta az egyedülálló gyermeket vagy ifjút, egyedül hagyta őt saját magával, valamint az erre az életkorra jellemző, gyakran vad és szenvedélyes képzelődésekkel; s ez az időben kitolódott pubertás ama bizarr, válságban gazdag formájához vezetett, melynek konfliktusait és felindulásait akkoriban e kor természetétől fogva adott velejárójának tartották. Manapság ez egyre nyilvánvalóbban már a pubertás egyik, a társadalmi előírások kánonja által életre hívott formájának bizonyul.

Időközben elillant a szexualitás szféráját körüllegő titokzatos-ság is. A szülők és a tanárok számára a korábbinál nagyobb mértékben vált lehetővé, hogy — nemzedékek szerinti bontásban, a társadalmi tabuk megszegése, illetve a magas szintű személyes szégyenérzet és tapintat korlátainak áthágása nélkül — beszéljenek szexuális problémákról. Immáron nem kell a gyermekeket sejtelmes utalásokkal és apró hazugságokkal lerázni, mikor megkérdezik azt, hogy hogyan születik a gyerek. Röviden szólva, az emberi együttélés e veszélyes terepében, a szexualitás területén e század során a társadalmi szabályozás mintája éppúgy jelentősen megváltozott, mint ahogy, ezzel párhuzamosan, változott a társadalmi praxis és a személyes lelkiismeret megformálódása is. Valamely elfedő és elfojtó stratégia, mely előtt —különösképp a mindenkor hatalmon levők és a felnövekvő nemzedékek viszonylatában — végeredményben az ily módon felnevelt emberek jelennek meg úgy, mint magától értetődőek s szükségképpeniek — vagyis végső fokon mint morális lények — mindennemű emberi társadalom fennállása számára, nos ez a stratégia a gyakorlatban láncszemnek bizonyult egy egészen sajátos uralmi struktúrákkal rendelkező emberi társadalom funkcionális szerkezetében. S ahogy ezek az uralmi struktúrák a hatalmi túlsúly kevésbé egyenlőtlen eloszlása értelmében megváltoz-

tak — mondjuk a kormányzók és a kormányzottak, vagy a nemek és a nemzedékek vonatkozásában —, hasonlóképpen változott meg a szóban forgó stratégia is. A rend nem a káoszban oldódott fel, midőn a nemi életet övező, a beszédben és a magatartásban egyaránt megjelenő viktoriánus szégyen- és tapintatérzet tetőzése valamelyest visszahúzódott, s a formalizált titokzatosság ezen a területen egy őszintébb beszédmódnak s egy valamivel kevésbé elfedő magatartásmódnak biztosított helyet.

11

Az ember halálával kapcsolatban az elkülönülésre s az elfedett átalakulásra irányuló tendencia, mely valamilyen speciális területen megy végbe, az elmúlt évszázad óta aligha mondhatni, hogy csökkent, hanem éppenséggel megerősödött. Talán csak a különböző bio-szociális veszélyzónák, illetve ezek fejlődésének összehasonlításakor vesszük észre azt, hogy az emberi együttélés e különböző funkcionális területein milyen egyenlőtlen lehet a tabuvá tétel és a tabu-mivolt megszüntetésének, a formalizációnak és az informalizációnak nagy vonala, valamint fel- és lefelé tartó mozgása, még akkor is, ha bizonyos az, hogy a halálveszély és az ösztönveszély, amiben az azt átélő személynek van része, sohasem választható el teljes egészében az egyes embertől. Az elhárító tendencia és azok a fájdalomérzések, melyekkel korunkban a meghalást és a halált illetően gyakorta találkozunk, nagyon jól összemérhetőek a viktoriánus korabeliekkel, ezek azonban akkoriban a szexuális szférát vették körül. Ami az emberek nemi életét illeti, egy korlátokkal behatárolt, ám jelentős feszültség került a nyilvánosság elé; a szociális elfojtás — meg annak egyedi válfaja — ma már egyáltalán nem olyan szilárd és szigorú. A meghalást és a halált illetően azonban az elfojtás és a félelemérzések inkább erősebbé váltak. Nyilvánvaló az, hogy a halál közszemlére tételével, illetve a meghaláshoz való oldottabb viszonytal szembeni ellenállás itt nagyobb, mint a nemi kapcsolatok területén.

Azt gondolhatnánk, hogy ebben az átélt veszély nagyságának különbségei játszanak szerepet. Az a veszély, amit az embernek valamely zabolátlan vagy túlságosan is kordában tartott nemiség jelent, mondhatni részleges veszély. Az erőszakosok és a frusztráltak fenyegető veszélyt jelenthetnek mások számára éppúgy, mint ön-

maguknak — az élet mégis megy tovább. Ehhez a fenyegetettséghez képest azonban a halál fenyegetése totális. A halál a személy abszolút végét jelenti. A halál demisztifikálásával szembeni nagyobb ellenállás talán ekképpen hozható párhuzamba az átélt veszély nagyságával.

Ám ha alaposabban elgondolkodunk ilyesfajta kérdéseken, akkor nem zárkozhatunk el ama tény elől, hogy tulajdonképpen nem a halál önmagában az, ami félelmet és rettegést kelt, hanem a halálról alkotott megelőlegező elképzelés. Ha én itt és most, ezen a szent helyen, fájdalom nélkül meghalnék, akkor ez a dolog önmagában egyáltalában nem lenne félelmetes a számomra. Már nem lennék itt, tehát semmiféle félelmet nem éreznék. Az eleven emberek tudatában egyedül a halál elképzelése kelt rettegést és félelmet. A holtak számára pedig már nincs sem félelem, sem pedig öröm.

Ily tehát mégis valamilyen alapvető közösség áll fenn az élet ama két aspektusa között, melyről fentebb szó esett. S fölött könnyen át lehet siklani. A szexualitás — s éppúgy a halál — esetében biológiai adottságokról van szó, melyeket az ember mindig társadalm-specifikusan, vagyis az emberiség fejlődése, illetve — annak aspektusaként — a civilizáció adott szintjének megfelelően dolgoz fel, s formál meg. A közös társadalmi mintát aztán minden egyes ember a maga sajátos módján dolgozza fel. Ha tudatában vagyunk annak, hogy az ember halálhoz való viszonyában nem egyszerűen a halál önmagában vett biológiai folyamata döntő fontosságú, hanem egyúttal a halálról alkotott, fejlődő, s mindenkor rétegspecifikus elképzelés, valamint az embernek a halálhoz viszonyuló, ezzel kapcsolatos magatartása is, akkor a halál szociológiai problematikája is élesebb megvilágítást kap. Ekkor jobban nyílik lehetőség arra, hogy a kortárs társadalmaknak s a hozzájuk tartozó személyiségstruktúráknak legalább néhány sajátosságát észrevegyük, azokat, melyek a fejlettebb nemzeti társadalmakban a halálkép különösségében — s egyúttal a halál társadalmi elfojtásának jellegében és mértékében is — jelentős mértékben közrejátszanak.

12

Először is itt van ezen társadalmakban az egyedi élet hosszúságának kérdése, erről már szoltunk. Egy olyan társadalomban, melyben a várható átlagos életkor hetvenöt esztendő, a halál egy húszéves, sőt még egy harmincéves ember számára is jóval inkább a tá-

volabbi jövőbe helyeződik, mint egy olyan társadalomban, ahol a várható átlagos életkor negyven év. Könnyen belátható, hogy hosszabb várható életkor esetén az ember képes arra, hogy a saját halál gondolatát élete nagyobb részében elhessegesse magától.¹⁵ Valamiféle tényleges halálveszély persze itt is állandóan jelen van, ahogy az élőlények esetében általában; ezt azonban elfelejtethjük. A halál az e társadalmakban élők jó része számára viszonylag messzinek tűnik. Más esetben, kevésbé fejlett társadalmakban, ahol a várható életkor alacsonyabb, nagyobb a bizonytalanság. Az élet rövidebb, a halálveszély nyomasztóbban jelenik meg az ember tudatában, a halál gondolata nagyobb mértékben van mindenütt jelen, s széles körben terjednek el a mágikus szokások, hogy úrrá legyenek a mindenre kiterjedő életszorogáson, melynek velejárója a nagyobb bizonytalanság.

Másodszor, itt van a halálról mint valamely természeti folyamat végállomásáról kialakított elképzelés, amely az orvostudományok, illetve a higiéniai színvonal emeléséért meghozott gyakorlati, társadalmi intézkedések előrelépése révén nagy jelentőségre tett szert. A törvényszerű természeti folyamat fogalma maga is fölöttébb jellemző a tudás- és a társadalmi fejlődés egy meghatározott szintjére. E természetfogalom napjainkban, a fejlettebb társadalmakban olyannyira magától értetődő lett, hogy ma már alig tudatosul bennünk, hogy a természeti folyamatok megingathatatlan szabályszerűsége iránti bizalom mily nagymértékben járult hozzá — legalább is a természeti folyamatokat illetően — ahhoz a viszonylag nagy biztonságérzethez, amely jellemző a mai, a „tudományos” társadalomban élő emberekre. Mivel számukra a biztonság e foka magától értetődőnek — mi több, egyenesen az emberi racionalitás folyományának — tűnik, rendszerint nem is értik a tudományelőtti társadalmakban élő ember nagyfokú bizonytalanságát, amikor átélte azt, amit mi — tőlük eltérően — mint természeti összefüggést élünk át. E biztonságot adó tudás roppant erős befolyást gyakorol a halálról alkotott ama elképzelésre, amely a fejlett társadalmakban domináns. Az ember tisztában van azzal, hogy a halál el fog jönni; annak tudása azonban, hogy itt egy természeti folyamat végéről van szó, nagyban csillapítja a nyugtalanságot. A természeti folyamatok kérlelhetetlenségének gondolatát tompítja azok ellenőrizhetőségének

¹⁵ Ám lehet, hogy kevesebb közlekedési baleset fordulna elő ebben a társadalomban, ha az ember a halált nem hessegetné oly távol magától.

gondolata. Ma inkább remélhetjük, mint korábban, hogy az orvosok tudománya, a megfelelő táplálkozás és orvosságok révén saját halálunkat messzebbre tolhatjuk. Az emberiség történelmében eddig még soha nem fordult elő az, hogy az élet meghosszabbításának többé-kevésbé tudományos módszereit a társadalom a maga teljes mélységében oly folyamatosan tárgyalta volna, mint épp napjainkban. Az életelixír és az ifjúság forrásának álma persze elég régi. Ám csak napjainkban öltött tudományos, vagy pedig — ízlése válogatja — áltudományos formát. Azt a tudást, hogy a halál valami elháríthatatlan dolog, elfedi az a fáradozás, hogy a halált orvosi és egyéb védelmi módszerekkel egyre messzebbi távlatokba helyeztjük, illetve az a remény, hogy ez valamikor sikerrel járhat.

13

A kortárs társadalmak e strukturális sajátosságával szorosan összefügg egy harmadik elem, amelynek felelős része van abban, hogy milyen közös sajátosságai vannak a halálról kialakított elképzelésnek, s hogy milyen a halállal kapcsolatos magatartásunk; ez pedig nem más, mint e társadalmak benső elégedettségének viszonylag magas foka. Szorosan összefügg ezzel az a körülmény, hogy az e társadalmakban élő emberek szeme előtt többnyire a meghalásnak valamiféle egészen meghatározott formája lebeg. Amikor ezt a folyamatot megpróbálják elképzelni, akkor elsősorban s többnyire arra a békés meghalásra gondolnak, ami az ágyban, valamilyen betegség vagy aggkori végelgyengülés folytán következik be. Ez a halálról alkotott kép — amely csak megerősíti azt, hogy a folyamatnak természetes lefolyása van — mint normális eset jelenik meg, s az erőszakos halál — különösen akkor, ha egy másik ember okozza — kivételnek és büntettnek tűnik. Annak rendszerint csak kevéssé vagyunk tudatában, hogy a mások erőszakos cselekedeteivel szembeni fizikai védelem és biztonság nem oly nagy mindegyik emberi társadalomban, mint a miénkben.

Ki kell tehát jelentenünk, hogy a többi ember erőszakos cselekedeteivel szembeni viszonylag nagyfokú védelem, melyet a fejlett állam-társadalmakban élvezünk, illetve az erőszakos cselekedeteknek rendkívüli dologként, büntettként való kezelése nem az emberi észből, nem a résztvevő emberek belátásából ered, hanem a társadalom egészen sajátos szerveződésére — nevezetesen a fizikai hatalom viszonylag hatékony monopolizálására — vezethető vissza.

Egy ilyesfajta monopolizálást azonban nem lehet máról holnapra előidézni; ez hosszú, jórészt spontán fejlődésre tekinthet vissza. Az ilyen jellegű társadalmakban az történt ugyanis, hogy a kormányzat mindenkori letéteményesei csak konkrét, s általuk ellenőrzött csoportoknak engedélyezik az erőszak alkalmazását. Számos esetben csak ők — a rendőrség és a hadsereg tagjai — jogosultak halált okozó fegyverek tartására, illetve — meghatározott esetekben — azok használatára anélkül, hogy ezért büntetést kapnának. Az európai állami szervezetek — mint a fizikai erő monopolintézményei — nagyjából-egészéből csak az utóbbi két- háromszáz évben érték el a hatékonyságnak azt a mértékét és példaszzerűségét, amely lehetővé tette a szenvedélyek viszonylag nagyfokú mérséklését és az emberi viszonyok viszonylag magas fokú mentesítését az erőszaktól; ez a fejlettebb társadalmakban manapság szinte magától értetődőnek tűnik, s hasonlóképpen ennek volt köszönhető az is, hogy a javak termelésének és elosztásának emberi viszonyai a gazdasági viszonyok sajátos jellegét öltötték. Ahol ugyanis a fizikai erőszak közvetlen kényszere — tehát például rablóhadjáratok, háborúk és a rabszolgamunka alkalmazása — határozza meg a javak előállítását és szétosztását, ott e termelési és elosztási folyamatoknak voltaképpen még nincs meg az a jellege, melyre mi az „ökonómia” fogalmával utalunk; e folyamatok még híján vannak azoknak az arányszámoknak és törvényszerűségeknek, melyek — a társadalmak speciális szférájaként — hozzátartoznak a kényszermentes „gazdaság” jellegéhez, s melyek — legalábbis az eddigi felfogás szerint — egyáltalában lehetővé teszik az „ökonómiáról” szóló sajátos tudomány kialakulását.

Azokban a társadalmakban, melyek híján vannak a fizikai erőszak efféle magas szinten specializált monopolintézményeinek — tehát különösen a háborúra berendezkedett társadalmak esetében — az ember-ember elleni fizikai támadások sokkal inkább a társadalmi élet normális eseteinek számíthatódnak. Az ilyen társadalmakban — ha nem is mindenki, de a felsőbb rétegekhez tartozók mindenképpen — a többiekkel való érintkezés során mint valami nélkülözhetetlen kísérőt hordták maguknál a fegyvert. A testileg gyenge vagy fogyatékos embereket pedig — az időseket, nőket, gyermekeket — nagyobb mértékben szorították rá arra, hogy a ház vagy a kastély, a szülőfalu vagy ama városrész szűk életterében tartózkodjanak, ahol a hozzájuk hasonlóak laktak; ennél messzebbre csak különleges védelem alatt merészkedhettek.

A személyiségstruktúra fejlődése az ilyen társadalmakban másféle irányt vesz, mint a magasan szervezett ipari államokban. A támadásra vagy védekezésre való készenlét a testi harcban — legalábbis a férfiaknál — magasabb fokú, a halálvárás más emberekkel való véres összeütközésekben mindennaposabb volt, s a békés, az ágyban bekövetkező halál elképzelése inkább kivételszámba ment. Ebből is látható, hogy a személyiségstruktúrákat — a hozzájuk tartozó képzetekkel, többek közt a halálról kialakított képpel együtt, melyeket hajlamosak vagyunk saját társadalmunkban magától értetődőnek s talán általánosan emberi dolognak tekinteni — mily nagy mértékben határozzák meg ama társadalmi struktúra sajátosságai, melyek igencsak fokozatosan, egy hosszú társadalmi folyamat során épültek ki.

Mindenesetre még a belül relatíve magas szinten pacifikált társadalmakban is csak látszólag tűnik a halálos ágy várása olyannak, mint amilyennek az első pillantásra tetszik. Ha teljes egészében eltekintünk a viszonylag magas baleseti és emberölési arányszámoktól, korunkban egyre növekszik azon csoportkonfliktusoknak a száma, melyek az erőszakos szembenállás felé sodródnak; olyan konfliktusokról van szó, melyek szereplői azt hiszik, hogy csakis az ellenfelek megölésével, illetve saját csoportjukban emberáldozatokkal intézhető el, s melyeket — nyíltan vagy leplezve — rendszerint már a kollektív cselekvési programokban úgy terveznek meg, mint élet-halálra menő, erőszakos konfliktusokat.

Ennek megfelelően napjainknak talán több figyelmet érdemlő problémái közé tartozik ama lelki átalakulás problémája is, mely azokkal az emberekkel történik meg, akik egy olyan helyzetből, melyben az ember megölése szigorúan tiltott, és ahol ezt a legkeményebben büntetik, átkerülnek egy másik helyzetbe, abba helyzetbe, amelyben az embereket megölni társadalmi szempontból — legyen ezek végrehajtója az állam, valamely párt vagy pedig csoport — nem-hogy megengedett, hanem ezt hangsúlyozottan meg is követelik.

Amikor a civilizációs folyamatról beszélünk, melyben a meghalást, illetve a halált egyre növekvő határozottsággal a társadalmi élet kulisszái mögé helyezik, s viszonylag magas fokú fájdalomérzésekkel, illetve viszonylag szigorú verbális tabukkal veszik körbe, akkor ehhez, megszorításokkal, azt kell hozzáfűznünk, hogy a két nagy európai háború — s talán még sokkal inkább a koncentrációs táborok — tapasztalatai jól mutatják az emberöléssel kapcsolatos lelki ismeretformálás törekénységét, s ezen túlmenően arra készítetnek,

hogy a haldoklókat és a holtakat a normális társadalmi életből elkülönítsük. Azok az önmagunkra irányuló kényszerapparátusok, melyeknek szerepe van abban, hogy a halál társadalmunkban elfojtódik, nyilvánvalóan viszonylag gyorsan felszámolódnak, midőn az állami, idegen kényszerapparátus — vagy pedig, ki-ki a maga módján, a szekták és harci csoportok kényszerapparátusa — meggyőző, kollektív hitdoktrinákra támaszkodva, félrelöki a kormányt, és emberek meggyilkolására ad parancsot. A háborúban a legtöbb emberből nyilvánvalóan viszonylag gyorsan kiveszett az emberölés, a haldoklók és a halottak iránti érzékenység. Az, hogy például a koncentrációs táborok személyzete hogyan dolgozta fel lelkileg a naponta megtörténő tömeggyilkosságokat, olyan nyitott kérdés, amit érdemes lenne pontosabban megvizsgálni. Ezt ugyanis gyakran elfedi az a kérdés, amely az ilyen történetekben való bűnrészességre kérdez rá. A társadalmi gyakorlat számára azonban, épp azért, hogy az ilyen történeteket megelőzzük, az első kérdésnek, a ténykérdésnek van különös jelentősége. S az erre adott sztereotíp válasz: tudniillik, hogy „parancsot teljesítettem”, azt mutatja, hogy ezen a téren az egyéni lelkiismeretformálás az állami, idegen kényszerapparátustól mennyire függő maradt.

14

A fejlettebb társadalmakat jellemző negyedik sajátosság, melyet — mint halálképük jellegzetességének feltételét — érdemes megemlíteni, az individualizálódás magas foka és iránymutató jellege. Az ember tudatában megformálódó halálkép a legszorosabban összefügg az embernek önmagáról kialakított képével; itt arról az emberképről van szó, amely a társadalomban az egyes embernek fölébe helyezkedik. Másrészt a fejlettebb társadalmakban az emberek alapjában véve független egyedi lényeknek tartják magukat, ablak nélküli monászoknak, elszigetelt „szubjektumoknak”, kikkel az egész világ — tehát a többi ember is — mint „külvilág” áll szemben, s akiknek „benső világát” mintha egy láthatatlan fal választaná el től a „külvilágtól”, vagyis a többi embertől is.

Önmagunk megélésének ez a módja, az önmagunkról mint „homo clausus”-ról alkotott kép — amely jellemző egy meghatározott civilizációs szintre — minden bizonnyal a legszorosabb kapcsolatban áll azzal az éppannyira specifikusnak mondható jelleggel, ahogyan, megelőlegező módon, saját halálunkat — illetve, akut

helyzetben, a saját meghalásunkat — átéljük. A meghalás kutatása azonban — összefüggésben a társadalmi elfojtással — még a kezdet kezdetén tart. Sok mindent kell még megtennünk ahhoz, hogy jobban megértsük a haldokló élményét, illetve azt, hogy miképp függ ez össze a szóban forgó ember életének sajátos módjával, illetve az önmagáról megalkotott képpel. Az egzisztenciálfilozófiai elméletek leplezett formában — olyan fogalmak segítségével, mint amilyen mondjuk a „titok” vagy a „semmi” — olykor egy kvázi-szolipszista emberképet vetítenek rá a halálra. Hasonló a helyzet az „abszurd színházzal”. Ennek képviselői implicite — vagy olykor kifejezetten — úgyszintén abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy valamely emberi életnek — legalábbis úgy, ahogy ezt ők értik —, vagyis egy alapjában véve elszigetelt, a világtól hermetikusan elzárt lény életének teljes egészében s kizárólag önmaga számára való értelmet — sőt talán egy előre megadott értelmet — kell hordoznia. S aztán mikor erre a fajta értelemre nem képesek ráakadni, akkor az emberi létezés értelmetlennek tűnik számukra, s csalódottnak érzik magukat; s az emberi élet ekképpen megalapozott értelmi ürességét aztán elképzelésük szerint legfőképpen az arról való tudás pecsételi meg, hogy minden egyes embernek meg kell halnia.

Teljességgel érthető, hogy egy olyan ember, aki, tegyük fel, értelmetlen, elszigetelt lényként éli le az életét, ilyen lényként hal is meg. Csakhogy az értelem fogalmának ilyen felfogása nem kevésbé félrevezető, mint az az emberkép, melyhez ez a felfogás társul. Az „értelem” kategóriája szintén a „homo clausus” emberképének bélyegét hordja magán. Az a sajátos tény, hogy a nyelv közvetítésén keresztül mindenfajta adottság — beleértve ebbe a saját életet is — értelmet hordozhat az ember számára, már jó ideje kimerítő filozófiai reflexiók tárgya. Azonban — eltekintve alig néhány kivételtől — e megfontolások során oly módon próbálunk hozzáférni az értelem problémájához, hogy az értelem „szubjektumaként” — a hagyományos filozófiai manír szerint — egy elszigetelt emberi individuumot, egy izolált monászt, egy pecséttel ellátott „Ént” mutatunk fel, innen pedig — az általánosságnak talán még egy ennél is magasabb szintjére jutva — az elszigetelt embert, mint olyat, az egyetemleges Ént, vagy pedig, kinek-kinek a maga felfogása szerint, az „egyáltalában vett tudatot”. Aztán pedig — hangsúlyozottan vagy sem — azt várjuk, hogy minden egyes ember, teljesen önmagáért való módon, éppenséggel mint valami elszigetelt monász hordozzon értelmet, s az emberi meglét értelmetlenségére panaszkodunk, ha ezt a fajta értelmet nem leljük.

Az „értelem” kategóriája viszont nem érthető akkor, ha azt egy egyedi emberre, vagy pedig egy belőle levezetett univerzáléra vonatkoztatjuk. Az értelem számára (legalábbis amit mi annak nevezünk) az emberek sokasága konstitutív, akik egymástól ilyen vagy olyan módon függenek, és akik egymással kommunikálnak. Az „értelem” a szocialitás kategóriája, az értelemhez tartozó szubjektum pedig az egymással egybekapcsolt emberek pluralitása. Az egymásnak adott jelek — melyek különbözőek lehetnek minden egyes embercsoportban — az egymással folytatott érintkezés során tesznek szert értelemre, mégpedig először is közös értelemre. Ezt — bizonyos mértéket betartva — egyedileg minden egyes ember megváltoztathatja; ám ha a változtatás során túl messzire megy, akkor — most vagy a jövőben — elveszíti jelei kommunikatív értékét, ennélfogva azok értelmét is.

Az a próbálkozás is hiábavaló, hogy az egyes ember életében egy olyasfajta értelemre leljünk, amely független attól, amit ez az élet más emberek számára jelent. A társadalmi élet gyakorlatában világosan kirajzolódik számunkra az az összefüggés, melyet egyfelől az az érzés jelent, hogy az ember életének értelme van, másfelől pedig az az elképzelés, hogy mennyire tartja jelentősnek az egyén önmagának másokhoz — illetve másoknak önmagához — való viszonyát. Ezen a szinten rendszerint minden további nélkül megértjük azt, hogy az olyan kifejezések, mint „értelmes élet”, „értelemmel teli”, „értelmetlen”, s „értelem híján való”, az emberi életre vonatkoztatva a legszorosabban összefüggnek azzal, hogy egy ember mit jelent a többi embernek, s hogy ő mit tesz a többiekért. Ez a megértő belátás az önmagunkra irányuló elmélkedésben azonban könnyen semmivé foszlik. A fejlettebb társadalmak magas szinten individualizált tagjaiban rendszerint egy ilyen pillanatban lesz úrrá az a széles körben tapasztalható érzés, hogy mindenki teljességgel önmagáért valóan létezik, és hogy abszolút független a többi embertől, az egyáltalában vett „külvilágtól”; s ezzel párhuzamosan megjelenik az az elképzelés is, hogy az embernek — neki magának — teljes egészében csakis önmagáért valóan kell értelmet hordoznia. A filozofálás hagyományos módja — amely önmagunk megélésének eme módjára épül, s egyúttal ennek a legjellemzőbb megnyilvánulása — túlságosan gyakran képezi gátját annak, hogy a magasabb szintű reflexióban figyelembe vegyük azt is, ami a gyakorlat szintjén közvetlenül belátható: az embernek a többi emberhez és a „tárgyakhoz” való hozzátartozását.

Minden egyes ember „külső” növényekből és állatokból él. A „külső” levegőt lélegzi be, szeme pedig a „külső” fények és színek felfogására való. „Külső” szülőktől jött a világra, „külső” embereket szeret vagy gyűlöl, „külső” emberekkel barátkozik vagy ellenségeskedik. A társadalmi gyakorlat szintjén ezzel mindenki tisztában van. Azonban a distanciáló reflexióban e tapasztalatok gyakran a háttérbe szorulnak. S a bonyolultabb társadalmakban élő emberek gyakran olyan lényként élik meg magukat, mint akiknek „bensője” teljesen el van választva e „külső” világtól. A klasszikus filozófia pedig egyenesen legitimálja ezt a fajta társadalmi és egyéni elfojtását annak, amivel a gyakorlatban mindenki tisztában van.

Az embernek, mint teljes egészében csak önmagáért létező lénynek ily módon eltorzított képében azok az igencsak reális elmagányosodási tendenciák tükröződnek vissza, melyek messzemenően jellemzőek a fejlettebb társadalmakban élő emberek sajátos személyiségstruktúrájára, s különösképpen individualizálódásuk módjára — legalábbis ami az eddig elért szintet illeti. E társadalmakban az önkontrollok gyakorta oly módon épülnek be a felnövekvő emberekbe, hogy ezen emberek ténylegesen mint olyan létező falat élik át ezeket, melyek a többi emberre és dologra irányuló késztetéseiket és affektusaikat körbefogják, s ily módon azoktól elválasztják őket.

A haldokló elmagányosodásának problémáját eddig elsősorban a továbbélők magatartásával összefüggésben vettük szemügyre. E vizsgálódás azonban kiegészítést igényel. Az ilyen társadalmakban tapasztalható elmagányosodási tendenciák érthető módon gyakran megfigyelhetők magában a haldokló személyiségstruktúrájában is. Bizonyos az, hogy e tendenciák minden esetben éppannyira réteg-, mint amennyire nem- és nemzedékspecifikusak. Azt gondolhatnánk, hogy e tendenciák a diplomások körében különösen erősek, a polgári körökben pedig általában erősebbek, mint a munkások között, s a férfiaknál úgyszintén erősebben mutatkoznak meg, mint a nők körében. Itt azonban durva becslésről van szó csupán, s ez arra szolgál — nem többre —, hogy utaljon az itt feltáruló, s még alig feldolgozott problémákra, illetve arra, hogy ezekről se feledkezzünk meg.

Ezekben a magas szinten pacifikált társadalmakban, melyekben az együttélés minden embertől megköveteli azt, hogy mindenfajta vulkanikus erejű ösztönimpulzust alávonjon a mindenoldalú és egyformán magas szintű ellenőrzésnek, s hogy szakadatlanul

tompítsa a vad érzelmi indulatokat, az efféle réteg- és csoportspecifikus különbségeken túl a személyiségstruktúrának mégiscsak léteznek bizonyos meghatározott, közös vonásai. Mindenesetre ezek csak akkor kerülnek egyértelműen napvilágra, ha más civilizációs szintet képviselő társadalmakkal hasonlítjuk össze őket. E vonások közé tartozik egyes személyek viszonylag magas fokú individualizálódása, az összes erős késztetés- és érzésimpulzus viszonylag erős, minden oldalra kiterjedő és egyöntetű visszatartása, valamint azok az elmagányosodási tendenciák, melyek ezekkel a struktúrákkal — az eddigi minták alapján — együttjárnak.

E tendencia érezhető a haldoklóknál is. A haldoklók vagy resignáltan adják át magukat e tendenciának, vagy pedig épp a meghalás folyamata során próbálkoznak meg még egyszer azzal, hogy áttörjék a falakat. Akárhogyan is van, ilyenkor minden eddiginél nagyobb szükségük van arra az érzésre, hogy még nem veszítették el jelentőségüket a többi ember számára — persze bizonyos határon belül: túlságosan sok szimpátia kimutatása éppoly elviselhetetlen lehet számukra, mint a túlságosan kevésé. Nem lenne helyénvaló, ha a miénkhez hasonló társadalmakról szólva csakis a továbbélőknek a haldoklókkal szembeni sajátos, civilizatorikus félelméről és tartózkodásáról beszélnénk, anélkül, hogy egyúttal ne emlékeztetnénk arra, hogy a haldoklóknál is lehetséges félelem és tartózkodás a továbbélőkkel szemben.

15

A meghalás módjának különössége — beleértve ebbe a halálról alkotott elképzelést is — nem lesz igazán érthető a fejlettebb társadalmakban akkor, ha nem vesszük számításba azt a roppant individualizációs lökést, amely a reneszánszsal kezdődik, és amely, számos megingással, mindmáig tart. A korai időszakokban ez a társasági élet és a magányos halál kontrasztos elképzelésével fejezték ki — ezt látjuk például például Opitz következő soraiban:^{16 17}

Ez az „egyedül”, vagyis az az elképzelés, hogy mások társaságában lehetek ugyan jókedvű, meghalnom mégis egyedül kell, ma-

¹⁶ „Laß' ich schon nicht viel zu erben
 Ey so hab ich edlen Wein;
 Wil mit andern lustig seyn
 Wann ich gleich allein muß sterben.”

¹⁷ Martin Opitz: *Weltliche Poemata 1644*. Oden oder Gesänge XVIII.

napság olyannyira magától értetődőnek tűnhet, hogy talán még arra is hajlunk, hogy minden idők és korok emberének elképzelését lássuk benne. Ez sem lelheto fel azonban teljes egészében az emberiség fejlődésének valamennyi szintjén. Sőt ez sokkal kevésbé egyetemes jellegű, mint mondjuk az az emberi törekvés, hogy magyarázatot találjanak a halál okára. Ez a Miért már a sumér Gilgames eposz rendelkezésünkre álló legkorábbi változatában — ami hozzávetőlegesen a Kr. e. 2. évezred elejéről való — is központi szerepet játszik. Ezzel szemben az az elképzelés, hogy *egyedül* kell meghalnunk, az individualizációnak és az öntudat felébredésének hasonlóképpen késői szintjére jellemző.

Ez az „egyedül” egymással kapcsolatban álló jelentések egész komplexumára utal. Utalhat arra az elvárásra, hogy a meghalás folyamatát nem oszthatjuk meg senkivel. Kifejezheti azt az érzést, hogy a saját halállal mindörökre eltűnik a saját személy kicsiny világa, annak a maga nemében egyedüli emlékeivel, az egyedül általa ismert érzésekkel és tapasztalatokkal, a saját tudással és a saját álmokkal együtt. Vonatkozhat arra az érzésre, hogy valamennyi olyan ember halálakor, kikkel magunkat egybetartozónak érezzük, magunkra hagyottak leszünk. Tévődjön a hangsúly akárhová, az egyedül-meghalás élménymotívuma az újkorban gyakrabban lép előtérbe, mint korábban bármikor. S ez egy meghatározott korszakban élő ember visszatérő élményformáinak egyike, melyben egyre kontúrosabbá válik, és egyre jobban kidömborodik az embernek önmagáról megalkotott képe; ez az ember egy teljes egészében önmagában álló személy, aki nemcsak hogy nagymértékben különbözik a többi embertől, hanem el is van választva tőlük, azoktól teljesen függetlenül létezik. Az a különös hangsúly, melyet az újabb korban az az elképzelés kap, hogy a meghalásban egyedül vagyunk, annak az erősebb hangsúlynak felel meg, melyet e korszakban az az érzés kap, hogy egyedül vagyunk az életben is. A saját halálról alkotott kép ebben a vonatkozásban is a legszorosabban összefügg az önmagunkról, saját életünkről — s egyúttal ezen élet jellegéről — alkotott képpel.

Lev Tolsztoj egy rövidke, s nem minden vonatkozásban átlátható elbeszélésében, melynek a címe „Úr és cseléd”, egy, a paraszti sorból felkapaszkodott kereskedőnek, illetve paraszti szolgájának halálát állítja egymással szembe. A kereskedő vitte valamire, mégpedig energiája, állandó tevékenysége révén, melynek során mindig a kedvező üzletet kereste — állandó harcban állva a konkuren-

ciával, akik mindezt meg akarták kaparintani előle. Nyikita, a szolga, akiről a gazda gondoskodik, ám akit a bérrel egy kicsit becsap, engedelmeskedik parancsainak. A jót és a rosszat úgy fogadja el, ahogy az jön, mivel utána nem marad semmi. Számára nincs semmiféle kiút, semmilyen menekülés ebből az életből — kivéve a vodkába való menekülést. Ezért néha az eszméletlenségig leissza magát. Ekkor aztán megvadul és veszedelmessé válik. Józanul viszont békétűrő, engedelmes, barátságos és ura iránt odaadó. Együtt utaznak a hóviharban egy szánon, melyet elé erős ló van befogva. A kereskedőre egy nem túl távoli helyen az vár, hogy megkössön egy üzletet, hogy megvásároljon egy erdőt, melyet nem szeretne átengedni a konkurenciának. A hóvihar az utazás során egyre erősebbé válik. Eltérnek, végül az éjszaka kellős közepén megrekednek egy szurdokban, s lassan belepi őket a hó. Egy póznára, ahogy szokás, még felerősítenek valamiféle zászlót, hogy nappal kiáshassák őket. A kereskedő csaknem a vég bekövetkezéséig olyan aktív marad, amennyire csak tud. Álmodik mindarról, amit eddig elért, s mindarról, amit még meg kell tennie; újból összeszedi erőit, amikor észreveszi, hogy szolgája már a megfagyás határán van, ráteríti vastag bundáját, hogy melegen tartsa őt, ekkor azonban lassan elalszik, majd megfagy. Nyikita, a parasztból lett házicseléd viszont engedelmesen, ellenállás nélkül adja meg magát a halálnak.

„Az a gondolat, hogy a halál valószínűleg még ezen az éjszakán elragadja, felmerült benne, ám ezzel kapcsolatban semmiféle kínzó vagy rémítő érzést nem érzett. Ez azért volt így, mert világéletében kevés vidám ünnepben volt része, ám sok-sok keserves hetet élt meg, s fáradt volt a szakadatlan munkától.”

Tolsztoj leírja a cseléd szokásos alávetettségét földi urának — ezen csak a hűséges ló alávetettsége tesz túl —, valamint a mennyei urának. Egész határozottan azon fáradozik, hogy világossá tegye az élet és a halál jellege közötti összefüggést.¹⁸ Az úr, a feltörekvő kereskedő számára az életnek — így a továbbélésnek is — magasrendű értelme és értéke van. Aktív marad, megpróbálja szolgáját és segítőjét életben tartani, amíg a hideg le nem győzi. A szolga, kinek az élet sok munkát, fáradságot és nyomorúságot adott, saját feladatot, saját célt viszont alig, türelmesen beleálmodja magát a halálba,

¹⁸ A fenti idézetre való utalás annak kiegészítéseként is hasznos, amit Ariès — az orosz irodalom ábrázolásában — a meghaló orosz paraszt szenttelenségéről és nyugalmaról mondott. Egészen világosan mutatja az élet és a halál jellege közötti összefüggést, amit Ariès valamelyest elhanyagolt.

ettől azonban, ura testének és meleg bundájának védelme alatt,— Tolsztoj akarata szerint — végül mégiscsak megmenekül.

Valójában a meghalásnak a módja nem utolsó sorban attól is függ, hogy az embernek milyen mértékben volt lehetősége arra, hogy életcélokat tűzzön ki maga elé, s hogy elérje azokat, hogy feladatokat állítson maga elé, s teljesítse őket. A meghalás módja attól függ, hogy a haldoklóban milyen mértékben éled fel az az érzés, hogy élete beteljesült s értelemmel teli, vagy pedig — kinek-kinek a maga módján — beteljesületlen és értelem híján való volt. Az, hogy milyen alapokon nyugszik ez az érzés, távolról sem világos mindig — ez is egy olyan problémakör, amely még teljes egészében nyitott. Bármik legyenek is az alapok, talán feltételezhetjük azt, hogy a halál könnyebb annak, aki úgy érzi, hogy megtette a magáét, s nehezebb annak, aki azt érzi, hogy életét eltékozolta; és különösképp nehéz lesz annak, aki — bármi lett légyen is életének beteljesültsége — azt érzi, hogy a mód, ahogy éri a halál, értelmetlen.

Értelemmel teli halál — értelmetlen meghalás; e fogalmak is olyan problémák előtt tárják szélesre a kaput, melyekről eddig nyilvánosan, úgy vélhetnénk, túl keveset gondolkodtak. Nyilvánvaló, hogy ez részben azért van így, mert úgy látják, hogy e probléma a megtévesztésig hasonlít egy másikhoz, ami szó szerint csaknem azonos ezzel, értelmét tekintve azonban teljesen különbözik tőle. Ha valakiről azt akarjuk mondani, hogy valami egészen haszontalan dologgal foglalkozik, akkor minden további nélkül elmondhatjuk azt, hogy az illető az élet értelméről töpreng. A haszontalanságnak ekkor az az alapja, hogy az emberi élet metafizikai értelmét keresi, ami az egyes ember számára — akár emberen kívüli hatalmaktól, akár természettől fogva — bizonyos értelemben előzetesen adott. Valójában azonban egy ilyesfajta metafizikai értelemről legjobb esetben csak filozofikusan spekulálhatunk; egy efféle értelem keresése során szabadjára engedhetjük vágyainkat és képzeletünket — de a válaszok nem lehetnek többek önkényes agyszüleményeknél. Azt, amit elmondanak, nem lehet sem megerősíteni, sem megcáfolni.

Az az értelem azonban, amiről itt beszéltünk, másféle: Az emberek eseményeket élnek át, melyek mint értelemmel teli, vagy értelmetlen, értelembeteljesítő, vagy értelem híján való dolgok érik őket. Erről az átélt értelemről van itt szó. Ha egy harmincéves férfi — két kisgyermek apja s férj egyúttal, kit családtagjai szeretnek, s kiket ő is szeret — egy autós ámokfutó miatt az autópályán bale-

setet szenved és meghal, akkor azt mondjuk, hogy halála értelmetlen. Nem azért, mert a meghaló ember beteljesíttetlenül hagy egy előzetesen adott, emberen kívül fellelhető értelmet, hanem azért, mert egy olyan életút, amely semmiféle kapcsolatban sem állt az érintett család életútjával, vagyis az autós ámokfutó életútja — mintegy kívülről és véletlenszerűen — egycsapásra halomra döntötte és szétzúzta egy ember életútját, céljait és terveit, boldogságban megfogant sejtelmeit és érzéseit, vagyis olyasvalamit, ami e család számára kitüntetett mértékben értelmet hordozott. Nemcsak a halottnak az élettel kapcsolatos elvárásai, reményei és örömei törtek ketté, hanem a továbbélőkéi is, a gyermekeké és a feleségé. E család tagjai számára, ennek a komplexumnak olyan funkciója volt, mely magas szintű pozitív értékekkel bírt. Amikor valami egy ember életútja szempontjából ilyen funkciót tölt be, valamely esemény elősegítő, illetve erősítő tényező, akkor mondjuk azt, hogy számára ez értelemmel teli dolog. Megfordítva, akkor, amikor valami, ami valamely ember vagy embercsoport számára egy ilyen funkciót tölt be, kiesik, nem realizálódik, avagy megsemmisül, nos, akkor beszélünk értelem híján való dologról.

Az a kevés, ami az értelem természete — vagy hasonlóképpen „az élet értelme” — kapcsán itt elmondható, nem minden érték híján levő lehet a haldokló egyik különös problémájának megértése szempontjából. Úgy láttuk, hogy az egyes ember értelembeteljesülése a legszorosabban összefügg azzal, hogy egy ember életútja során — akár személyisége, akár magatartása és munkája révén — más emberek számára mit jelentett. Manapság a haldoklónak mindenekelőtt úgy segítünk, hogy — ameddig képesek vagyunk rá — fájdalmait csillapítjuk, és gondoskodunk megfelelő testi közérzetéről. Ezzel is azt mutatjuk neki, hogy nem hagytunk fel azzal, hogy őrá mint emberre tekintünk. Ám a nagyon leterhelt kórházakban ez, érthető módon, gyakran egy kissé mechanikusan és személytelenül megy végbe. Manapság gyakran még a családok is zavarban vannak, amikor azokat a megfelelő szavakat keresik, melyek e viszonylag szokatlan helyzetben használhatók, abból a célból, hogy a haldoklónak segítséget nyújtsunk. Nem mindig könnyű dolog megmutatni azoknak az embereknek, akik úton vannak a halál felé, azt, hogy jelentőségüket más emberek számára nem veszítették el.

Amikor ez a jelentőség elveszett, amikor egy haldoklónak azt kell éreznie, hogy — noha még életben van — már alig jelent valamit a körülötte levő embereknek, nos, akkor van ő valóban egye-

dül. Mégis a magányosság épp eme formájának találjuk meg számos példáját napjainkban — ezek közül némelyek mindennaposak, mások szokatlanok és extrémek. A magányosság fogalma láthatóan széles spektrumot fog át. Vonatkozhat olyan emberekre, kiknek másokra irányuló szeretetvágya már igen korán olyan sérülést szenvedett, és olyannyira megzavarták azt, hogy a későbbiek során már alig lesz képes mások felé megnyílni anélkül, hogy ne éreznék azokat a csapásokat, melyeket korábban kapott, anélkül, hogy ne éreznék azokat a fájdalmakat, melyeket annakidején az erre irányuló vágy hozott magával. Az ekképpen érintett emberek érzéseiket akaratlanul is kivonják más emberek köréből. Az elmagányosodásnak ez az egyik formája. Egy másik, a szó szűkebb értelmében vett társadalmi formája az elmagányosodásnak akkor jelentkezik, amikor egy ember olyan helyen él, vagy olyan pozíciót tölt be, amely nem teszi lehetővé a számára azt, hogy olyan fajta emberrel találkozzon, akivel kapcsolatban azt éreznék, hogy szüksége van rá. A magányosság fogalma ilyen és számos ehhez hasonló esetben olyan emberre vonatkozik, akit ilyen vagy olyan okból egyedül hagytak. Ettől még élhet emberek között, ám azoknak számára semmiféle effektív jelentősége sincs.

De ez még nem minden. A magányosság fogalma — sok más ember között élve — az olyan emberre is vonatkozik, kiknek számára ő már sem jelent semmit, kiknek mindegy, hogy ő egyáltalán létezik-e, vagy sem, akik a legvégső érzelmi hidakat is felszámolták közte és önmaguk között. A városi csavargók, a metilalkoholt fogyasztók, akik egy kapubejáróban ülnek, miközben a siető gyalogosok mellettük haladnak el, ebbe a csoportba tartoznak. A diktátorok börtönei és kínzókamrái az e fajta magányosságra példák. A gázkamrákba vezető út pedig egy másik fajtára. Gyermekeket és asszonyokat, fiatal és idős férfiakat meztelenül hajtottak a halálba olyan emberek, akikből az azonosulásnak minden érzése, minden együttérzés kiveszett már. Ezen túlmenően a segítség nélkül maradók, kiket a halálba hajtottak, akiket többnyire véletlenszerűen tereltek egybe, és akik egymás számára ismeretlenek voltak, a többi ember közt mind a legnagyobb mértékben magányos és elhagyott volt.

A szélsőséges példa emlékeztethet arra, hogy milyen alapvető az embernek a többi ember számára való jelentősége. Ez egyúttal utal arra is, hogy mit jelent a haldokló számára az, amikor — még élőként — azt kell éreznie, hogy az élők már kizárták őt a közösségükből.

16

A halál nem félelmetes. Az ember álomba merül, s világ semmivé foszlik — ha minden jól alakul. Félelmetesek csak a haldokló fájdalmai lehetnek, valamint az élők vesztesége, amikor egy szeretett ember vagy egy barát hal meg. S gyakran félelmetesek azok a kollektív és egyedi képzelődések, melyekkel a halált körülveszik. Ezeket hatástalanítani, a véges élet egyszerű realitásával szembeállítani még előttünk álló feladat. Félelmetes dolog az, mikor egy embernek fiatalon kell meghalnia, mielőtt még életének értelmet tudna adni és az élet örömeit meg tudná ízlelni. Félelmetes az is, amikor férfiak, nők és gyermekek éhezve vonulnak keresztül egy kopár tájon, ahol a halálnak nem sietős. Valójában a meghalás körül számos félelmetes dolog van. Ki kell még találnunk azt, hogy mit tehetnek az emberek annak érdekében, hogy az emberek számára lehetővé tegyünk a könnyű és békés halált. A továbbélők barátsága, s a haldoklóknak az az érzése, hogy számukra nem jelentenek kínos terhet, minden bizonnyal idetartozik. A társadalmi elfojtás, a rossz közérzet fátyla, amely napjainkban gyakorta a meghalás egész életszféráját körülengi, úgyszintén kevés segítséget jelent az embernek. Talán őszintébben és világosabban kellene beszélnünk a halálról, akár úgy, hogy nem kezeljük többé titokként. A halál semmiféle titkot nem rejt magában. Semmiféle ajtót nem tár ki. A halál: egy ember vége. Ami továbbél belőle, az az, amit más embereknek adott, s ami azok emlékezetében megmarad. A „homo clausus”, az önmagát egyedülinek érző ember éthosza gyorsan megrendül, ha a halált — mint az élet integráns alkotórészét — belefoglaljuk az emberről alkotott képbe, ha nem fojtjuk el azt. Ha pedig az emberiség elpusztul, akkor mindaz, amit egy ember valaha is tett, mindaz, amiért az emberek valaha is harcoltak egymással, s minden világi vagy emberfeletti hitrendszer is értelmetlenné válik.

Norbert Elias

Szeged

Fordította: Csejtei Dezső – Juhász Anikó